

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

**Pohyb obyvatelstva habsburské monarchie ve světle vystěhovaleckého
patentu Josefa II. z roku 1784**

Vedoucí práce: Dr. phil. Pavel Himl

Vypracovala: Eliška Lesová

Praha 2013

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval/a samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 6. 2013

Podpis:.....

Poděkování

Děkuji Dr. phil. Pavlu Himlovi, vedoucímu mé bakalářské práce, za cenné rady a připomínky, které mi pomohly při zpracování tohoto tématu.

Obsah

Úvod.....	2
1 Absolutismus, osvícenství a společnost 18. století	4
2 Skupiny obyvatelstva českých zemí v 18. století.....	5
2.1 Vyšší a nižší šlechta.....	5
2.2 Duchovenstvo	8
2.3 Měšťanstvo	10
2.4 Poddaní na venkově.....	11
3 Instituce a státní správa v 18. století	13
4 Hranice, cizina a skupiny cest podnikaných obyvateli habsburské monarchie	18
4.1 Druhy cest podnikaných obyvateli habsburské monarchie	20
5 Pasy, funkce jejich evidence a kompetence úřadů.....	27
6 Analýza patentu Josefa II. o vystěhovalectví.....	33
Závěr.....	39
Použitá literatura	40

ÚVOD

V této práci bych se ráda zabývala pohybem obyvatelstva tak, jak jej ve své době upravoval patent Josefa II. o vystěhovalectví. Patent byl vydán v roce 1784, proto se budu zaměřovat na období 17. - 18. století. Toto téma jsem zvolila proto, že mne zajímalo, jak se v době osvícenství cestovalo a jakým způsobem byla institucemi habsburské monarchie řešena emigrace. V české literatuře, která se zabývá pohybem obyvatelstva, bývá emigrační patent často zmiňován či dokonce autoři citují některé jeho odstavce. Nicméně jakákoliv komplexní analýza v českém jazyce chybí. Cílem této práce tedy bude pokusit se jej zanalyzovat a zjistit, čeho se Josef II. vydáním patentu snažil dosáhnout. Výchozí bude nezbytná znalost vrstev obyvatelstva v 18. století, fungování a kompetence institucí monarchie, praxe vydávání pasů. Neméně důležité bude i správné pochopení termínů cizinec, cizina a hranice v dobovém kontextu.

V práci čerpám z děl Stokláskové, Himla, Vondry, Hledíkové-Janáka-Dobeše, Seligové-Horského a dalších. Stěžejním dílem pro mne je sborník *Grenze und Staat* od Waltraud Heindl a Edith Saurer. Z publikace pro mne byl zásadní příspěvek od Hannelore Burger. Sborník je pro mou práci velmi cenný, nicméně, pozornost autorů je upřena spíše na 19. století. Praxi 18. století je v něm věnován malý prostor. Je však nutné podotknout, že Hannelore Burger věnuje značnou pozornost právě vystěhovaleckému patentu, proto je právě její příspěvek hodnotný. Získávání informací ze sborníku ztížil i fakt, že jsou všechny jeho příspěvky napsány v německém jazyce s velmi vysokou úrovní odbornosti. Zdeňka Stoklásková se v publikaci *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750 – 1867* velmi podrobně zabývá tematikou pasové kontroly, cestováním i emigrací. Jisté omezení bych viděla v tom, že, jak už název knihy napovídá, se autorka zaměřuje především na moravské poměry. Stoklásková se také v první řadě zabývá spíše příchodem cizinců do českých zemí, resp. na Moravu. Imigrace však stojí mimo zájem této práce a nebude jí tak věnován prostor.

Důležitou součástí je samozřejmě také „Auswanderungspatent“ ze srpna roku 1784. Česká verze patentu dosti trpí svým poněkud „kostrbatým“ překladem z němčiny, avšak pro mou analýzu bude dostačující. Budu se tedy snažit interpretovat nařízení patentu, mimo jiné, jak patent vymezuje cizinu či do jaké míry lze mluvit o svobodě pohybu v 18. století. Mým dalším úkolem bude vysvětlit, za pomoci znalostí historických událostí a osvícenských

myšlenek, proč Josef II. nařízení formuloval právě tak. Dále se budu zajímat o veškeré obraty a výrazy, které jsou v patentu použity, a budu se je snažit převést do současného jazyka.

1 ABSOLUTISMUS, OSVÍCENSTVÍ A SPOLEČNOST 18. STOLETÍ

Josef II. vydal vystěhovalecký patent v roce 1784, tedy na sklonku 18. století. To se celé neslo, jak nám napovídá název kapitoly, v duchu absolutismu a osvícenských myšlenek. Pro tuto bakalářskou práci bude nesmírně důležité si alespoň ve zkratce přiblížit jak fungování tohoto politického systému, tak podstatu idejí šířitelů osvícenství. Za vlády císaře Josefa II. se totiž osvícenství s absolutismem propojilo v jeden celek známý jako osvícenský absolutismus.

V českých zemích vládli Habsburkové bez přestávky od roku 1520 s výjimkou období, kdy stavové neuznali jako českého krále Ferdinanda II. a místo něj si zvolili Fridricha Falckého. Až do porážky stavů v bitvě na Bílé Hoře v zemích Koruny české fungoval dualismus moci panovníka a stavů, tedy tzv. stavovská monarchie. Následkem Obnoveného zřízení zemského vydaného Ferdinandem II. byla moc panovníka na úkor stavů posílena a to tedy znamenalo konec stavovské monarchie a začátek absolutistické vlády. Zásadní změnou bylo v první řadě to, že se české země staly dědičnými a to tedy znamenalo, že stavy se od nynějška nepodílely na volbě nového českého krále. Absolutismus se v českých zemích vyznačoval snahami centralizovat veškerou politickou moc do Vídně, úředním jazykem byla nyní němčina a jediným uznaným náboženstvím v zemi bylo ustanoveno katolictví. Je také vhodné dodat, že osoba panovníka nebyla až na výjimky prezentována jako osoba, na niž by se nevztahovalo "boží" či "přirozené" právo.¹

Nástup reformně smýšlejícího Josefa I. na trůn vnesl do habsburské monarchie myšlenky osvícenství, jež ovšem v plné šíři uplatnili až osvícení panovníci Marie Terezie a Josef II. Nutno poznamenat, že osvícenství se na Západě slibně vyvíjelo již od konce 17. století. Jeho kolébkou byla Anglie a odtud se šířilo do celé Evropy.

---

¹ BĚLINA, Pavel. Osvícenský absolutismus. Několik poznámek na okraji jednoho století vývoje pojmu. In: *Pocta Josefu Petráňovi*. Sborník prací z českých dějin k 60. narozeninám prof. dr. Josefa Petráně. Praha 1991. s 883.

2 SKUPINY OBYVATELSTVA ČESKÝCH ZEMÍ V 18. STOLETÍ

O pohybu obyvatelstva nelze mluvit, pokud nemáme alespoň určité povědomí o životě lidí této doby, o jejich smýšlení, právech a povinnostech, každodenních útrapách a radostech. Společnost 18. století byla stále ještě společností rozdělenou stavovsky. Život člověka byl určen od chvíle, kdy přišel na svět. Ve většině případů platilo, že kdo se narodil jako příslušník jednoho stavu, ten v něm i zemřel, ačkoliv určitá společenská mobilita byla možná. Tato příslušnost k danému stavu určovala postavení a míru politických práv každého jedince. Církev, vyšší šlechta (panstvo), nižší šlechta (rytířstvo) a v omezené míře města byli dle Obnoveného zřízení zemského tzv. privilegovaní stavové.² Tito směli požívat plných politických práv a jejich zástupci je mohli uplatňovat na zemských sněmech. Vondra (2010) poukazuje na to, že ačkoliv drtivá většina obyvatel českých zemí pocházela z poddanského stavu, neměla žádná politická práva a na rozhodování se podílet nemohla. Bitva na Bílé hoře ovlivnila život všech stavů; měšťanstvo se stalo v podstatě bezvýznamným, nižší šlechta výrazně zchudla a složení vyšší šlechty se proměnilo, jelikož přibýly zahraniční šlechtické rody, které se do českých zemí dostaly díky pobělohorským konfiskacím. To vše se událo během 17. století. V 18. století se česká společnost stále vyrovnávala s následky bitvy na Bílé hoře. S vládou Marie Terezie a později Josefa II. přišly reformy, které ovlivnily veškeré vrstvy společnosti v celé habsburské monarchii.

Nyní se budeme věnovat jednotlivým skupinám obyvatelstva a jejich každodennímu životu podrobněji.

2.1 Vyšší a nižší šlechta

Život vyšší šlechty a zejména těch, kteří se pohybovali na císařském dvoře, nebyl zdaleka takový, jak si jej obvykle představujeme. Vondra (2010) zastává názor, že být šlechticem, a k tomu i dvořanem, nebylo jen finančně velmi vyčerpávající, ale na dnešní poměry také dosti obtížné z hlediska všech nároků, které na ně byly kladeny. Aristokraté se samozřejmě i přes to měli lépe než jejich poddaní a to nejen z hlediska životní úrovně a společenské váženosti.

V následujícím odstavci práce čerpá výhradně z Vondry (2010), který nám poskytuje podrobný pohled na život šlechty.

---

² VONDRA, Roman. *České země v letech 1705 - 1792. Věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*. Praha 2010. s. 178.

Příprava na budoucí život na výsluní začínala již od brzkého věku. Chlapci byli vychováni tak, aby mohli v budoucnu zastávat různé funkce a aby obstáli ve společnosti, kde byl každý jako pod drobnohledem. Věnovali se studiu cizích jazyků, mladí aristokraté ovládali němčinu, francouzštinu a latinu. Nebylo výjimkou, že šlechtic pocházející z českého rodu byl schopen mluvit česky; díky obrozeneckým hnutím na konci 18. století se čeština znovu šířila i ve vzdělaných kruzích. Aby mohlo panstvo konverzovat naprosto nenuceně, bylo nezbytné, aby si šlechtici osvojili také základy historie, filozofie či teologie a matematiky. Na panstvích často působili preceptoři, které rodiče najali k výuce svých dětí.³ Dále bylo velmi důležité, aby mladý šlechtic věděl, jak se správně chovat ve společnosti a aby uměl tancovat, protože se od něj v budoucnu očekávalo, že se bude účastnit plesů a jiných společenských událostí vyžadujících vybrané chování. Vzdělávání nezůstávalo jen u teoretických znalostí, mnohem důležitější byly praktické dovednosti. Každý šlechtic se musel naučit zacházet se zbraněmi. Válka byla v 18. století stále aktuální téma a tak bylo nutné, aby mladý aristokrat věděl, jak fungují střelné zbraně, uměl zacházet s kordem a k dobru mu určitě přišly i znalosti válečného inženýrství a fortifikační architektury. Panstvo však nepoužívalo zbraně jen ve válce. Oblíbenou kratochvílí aristokracie byly hony a ty se, jak je všeobecně známo, neobešly bez střelných zbraní. Málokterý šlechtic se pohyboval mimo domov neozbrojen.⁴ Obzvláště cestování bylo nebezpečné, protože lapkové číhali všude a pomoci se na opuštěných trasách nedalo dovolat. A aristokraté cestovali poměrně často. Mladí šlechticové se od středověku vydávali nabývat zkušenosti na tzv. kavalírské cesty do zahraničí. Kavalírským cestám se budeme podrobněji věnovat v další části této práce. Jinou dovedností potřebnou pro život šlechtice byla jízda na koni, který sloužil nejen jako dopravní prostředek, ale také byl znakem urozenosti. Vondra (2010) dodává, že například na honu nesměl na koni sedět nikdo, kdo nepocházel z urozeného stavu. Už jen samotné vlastnictví koně ukazovalo na movitost šlechtice. Toto bylo velmi nákladnou záležitostí a jen tak někdo si nemohl dovolit koně živit a starat se o něj. Příprava na život šlechtice byla tedy velmi náročná a bylo toho mnoho, co musel mladý muž znát a umět.⁵

Po skončení studií a návratu z kavalírské cesty se aristokrat rozhodoval, jak naloží se svou budoucností a kam se bude ubírat jeho kariéra. Zpravidla se mohl rozhodnout pro kariéru vojenskou či úřednickou nebo se věnovat správě rodinných panství. Druhorození a mladší

---

³ VONDRA, R. *České země*. s. 289 - 291.

⁴ Tamtéž. s. 291 - 292.

⁵ Tamtéž. s. 292.

synové se obvykle vydávali na dráhu služebníka církve, ale i prvorozený syn se mohl ze své vůle stát duchovním.⁶

Vondra (2010) poukazuje na to, že na vzdělání šlechtických dcer tolik energie a prostředků obvykle vynaloženo nebylo. Každá aristokratka samozřejmě uměla číst i psát, hovořit několika cizími jazyky. Dále se mladé šlechtičny učily drobným ručním pracím, hře na hudební nástroje či jiným uměleckým činnostem. Veškeré nabyté znalosti ji však připravovaly jen na to, jak být dobrou manželkou a později matkou. Pro své rodiče byly dcery vhodným nástrojem, jak rodu zajistit mocné spojence či přinést rodině nějaký majetek. Často se stávalo, že kvůli většímu počtu dětí musely být dědické díly velmi skromné a mnohdy ani nepokryly nejn nutnější náklady na živobytí.⁷ Takový sňatek s bohatým šlechticem mohl rodině ulehčit starost s tím, jak zaopatřit všechny děti. Šlechtična většinou ve výběru manžela neměla slovo a musela se podřídít rozhodnutí rodičů. Dohodnuté sňatky měly většinou jen jeden úkol a to plodit pokračovatele rodu. Jakmile se ženě podařilo otěhotnět, čekala na ni obvykle velká zátěž v podobě porodu. V 18. století byla medicína stále ještě na počátku. Na velké medicínské objevy a průkopníky nových postupů si lidé museli počkat až do 19. století a tudíž byla úmrtnost při porodu stále ještě velmi vysoká. Pokud žena zemřela, od šlechtice se očekávalo, že si bude hledat novou manželku, která mu dá další děti. V případě, že aristokratce zemřel manžel, obvykle měla jen dvě možnosti; buď se uchýlila do kláštera, kde zůstala až do konce života, či oblékla smuteční šat a odjela na venkovské panství, kde v ústraní strávila zbytek svých dnů. Jestliže šlechtična byla velmi mladá, když přišla o manžela, přece jen pro ni stále existovala možnost znovu se vdát.⁸

Jak zde bylo již řečeno, život české vyšší šlechty velmi ovlivnil příchod zahraničních rodů, které si v českých zemích zakoupily zkonfiskovaný majetek. Ten s sebou přinesl mnoho změn, například nové šlechtické tituly jako vévoda, kníže či hrabě. Tyto tituly měly větší prestiž než předbělohorský titul pána. V prostředí nižší šlechty se také rozšířily nové tituly, např. titul barona či svobodného pána.⁹ Podle Vondry (2010) vedli urození pocházející z řad nižší šlechty obvykle poněkud odlišný život než vévodové, knížata a další vysoce postavení aristokraté. Vzdělání svým dětem zajišťovali také, ale málokdo si mohl dovolit zaměstnávat soukromé učitele, již dříve zmíněné preceptory. Nebylo výjimkou, že urození mladíci získávali vzdělání v církevních institucích. I na aristokrata z řad nižší šlechty po vystudování opět čekala dráha

---

⁶ VONDRA, R. *České země*. s. 292 - 293.

⁷ Tamtéž. s. 293.

⁸ Tamtéž. s. 295.

⁹ Tamtéž. s. 182.

vojáka nebo úředníka. Další možností pro ně bylo nastoupit na dráhu duchovní. Autor dodává, že ať už si však vybrali cokoliv, většinou jim náležely jen středně významné posty a dosáhnout výše se dařilo jen těm velmi úspěšným. Významných pozic mohly děti nižší šlechty docílit, pokud se daly na dráhu církevní. To ovšem nebylo pravidlem, ačkoliv církev správně neměla přihlížet na stavovský původ. „Prohlédneme-li si seznamy kardinálů, arcibiskupů a biskupů, zjistíme, že v těchto řadách se to knížecími a hraběcími tituly jenom hemžilo.“¹⁰

Im Hof (1993) ve své práci zmiňuje, že i rytíři se na svých zděděných hradech a tvrzích rádi bavili, někdy i za účasti poddaných. Pánové se účastnili honů či hráli hry. Nebylo však ani výjimkou, že řada nižších šlechticů se musela z materiální nouze odstěhovat do měst a tam žít po boku neurozených měšťanů.¹¹

2.2 Duchovenstvo

Výsledkem bitvy na Bílé Hoře byla v českých zemích násilná rekatolizace, jež naprosto změnila náboženský ráz země. Ze země odešlo okolo 350 protestantských šlechtických rodin a 30 000 měšťanských nekatolických, českých i německých rodin.¹² Obnovené zřízení zemské vydané v roce 1627 vyhlásilo katolictví jako jediné uznané náboženství v zemi a duchovenstvo se stalo prvním stavem mezi všemi ve společnosti. Není ovšem na místě tvrdit, že by platilo beze zbytku, že veškeré obyvatelstvo konvertovalo či odešlo ze země. V některých oblastech východních Čech se stále, avšak tajně, dodržovaly tradice protestantské.¹³

Stav duchovních se přeci jen lišil od ostatních stavů. Z důvodu celibátu musel být neustále doplňován z příslušníků stavu panského, městerského a také poddaní z vesnic se často vydávali na dráhu duchovní. V čele katolické církve stál v českých zemích arcibiskup pražský. Vondra (2010) přibližuje církevní hierarchii v českých zemích: „Arcibiskupství pražské tvořilo českou provincii katolické církve, arcibiskup tudíž byl a je primasem českým. Pražské arcidiecézi bylo podřízeno několik biskupství. ... Biskupství litoměřické (a) ... biskupství královéhradecké. Třetí z diecézí podřízených pražské arcidiecézi bylo českobudějovické biskupství. ... Jednotlivé diecéze se dělily na vikariáty, pražská diecéze jich měla v námi sledovaném období (1705 - 1792, pozn. autora) na třicet. Na Moravě pod olomoucké biskupství spadalo vikariátů dokonce ještě o něco více. ...“¹⁴

¹⁰ VONDRA, R. *České země*. s. 300.

¹¹ IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. München 1993. s. 29.

¹² SRB, Vladimír. *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998. [online]. URL. <http://snem.cirkev.cz/download/Srb.htm> (cit. 23. 4. 2013).

¹³ ČORNEJOVÁ, Eliška. Proticírkevní hnutí hnutí na Opočensku v roce 1732. In: *Sborník prací východočeských archivářů IV*. SOA Zámorsk, 1978. s. 133-152.

¹⁴ VONDRA, R. *České země*. s. 188 - 190.

Základem církevní správy byly farnosti s farářem, knězem v jejich čele. I dnes, pokud navštívíme menší městečko či vesnici, si můžeme všimnout, že kostel stojí v jejich centru. Podle Vondry (2010) bylo povinností každého poddaného alespoň občas zajít do kostela na mši, aby splnil, co se od něj jako od řádného křesťana očekávalo. Faráři nejenže dohlíželi na řádné plnění křesťanských povinností, ale zároveň měli také mnoho dalších povinností a úkolů. Jejich dohledu podléhalo i vzdělávání svěřených oveček, správa matrik křtů, pohřbů a sňatků a také určitá míra sociální péče. Nebylo neobvyklé, že farář spolu s místním učitelem, pokud se ve vesnici vyskytoval (pozn. autorky), patřili k jediným, kdo ve vesnici uměli číst a psát. Farář byl často selského původu a díky tomu měl blízko k lidu, což mu umožňovalo mít přehled o svých ovečkách. Mohl tedy včas rozpoznat, které z dětí má talent a tomu pak jeho doporučení mohlo umožnit studium v církevní či řádové škole.¹⁵

Až do poloviny 18. století docházelo k rozmachu katolické víry. Tak jak bylo před třicetiletou válkou katolické obyvatelstvo v menšině, během jednoho století se obměnila generace a v námi sledovaném období už bylo obyvatelstvo výhradně katolické. Velké oblibě se těšila náboženská bratrstva, mariánský kult a poutě. V roce 1729 došlo také ke svatořečení Jana Nepomuckého. Vondra (2010) k jeho kanonizaci dodává: „Z hlediska církevních dějin jde o událost skutečně epochálního významu. Jednou z motivací urychleného procesu blahoslavení a svatořečení byla určitě snaha definitivně vymýtit z paměti kdysi „kacířského“ národa jiného Jana - mistra Jana Husa. Ten znamenal pro českou kulturu a vzdělanost tolik, že nebyl zapomenut ani po dlouhých desetiletích indoktrinace české společnosti v oné době téměř všemocnou katolickou církví.“¹⁶

I dnes můžeme v Čechách a na Moravě nalézt velké množství poutních míst, mnohá z nich měla svůj význam také v raném novověku. Bylo obvyklé, že poutní místo bylo zasvěceno Panně Marii, ale vyskytovala se i místa s jiným zasvěcením. Takovým příkladem byla Stará Boleslav, kde došlo k zavraždění sv. Václava a bylo zde uloženo mariánské palladium¹⁷, jež v kostele Nanebevzetí Panny Marie můžeme nalézt dodnes. Dalším velmi významným poutním místem byla Svatá hora u Příbrami. Cesty poutníků se také ubíraly k místům regionálního významu, jichž bylo a stále je nepřeberné množství. Z nich můžeme vyjmenovat například Kutnou Horu, Hejnice v severních Čechách, Rychnov nad Kněžnou, jihočeskou Bechyni či

---

¹⁵ VONDRA, R. *České země*. s. 191.

¹⁶ Tamtéž. s. 51.

¹⁷ Staroboleslavské palladium je reliéf s Pannou Marií a malým Ježíškem ulitý ze směsi kovů, více viz STARABOLESLAV.com. [online]. URL. www.staraboleslav.com/historie.php (cit. 30. 4. 2013).

Zelenou Horu u Nepomuk. Z moravských poutních míst stojí za zmínku Svatý kopeček u Olomouce, Hostýn či Velehrad.¹⁸

Je známo, že již dříve v minulosti docházelo ke snahám panovníka mít církve a hlavně její majetek pod svou kontrolou. Prvním úspěchem byla císařská pragmatika z roku 1724, která přesně stanovovala způsob, jakým se měl spravovat majetek církevních kostelů. Od této chvíle se na jeho správě měli podílet i patroni. Dalším krokem bylo zřízení tzv. fundační komise, jež dohlížela na hospodaření s církevními fundacemi.¹⁹ Panovník také začal prosazovat tzv. pravou zbožnost, jež se měla zakládat, spíše než na snaze dosáhnout svého vlastního spasení, na uměřených náboženských projevech a charitě. Podle Vondry (2010) se křesťané měli starat o potřebné (staré, nemocné či sirotky) a to mělo být k zajištění spásy dostačující, proto tedy docházelo k regulaci počtu svátků či poutí, zakládání nových klášterů a bratrstev mělo být omezováno. Za vlády Josefa II. došlo ke zrušení jezuitského řádu, vyvrcholením císařových snah bylo vydání tolerančního patentu v roce 1781. Dle patentu bylo nyní za určitých podmínek přípustné vyznávat vedle katolictví také luteránství, kalvinismus i pravoslaví.²⁰

2.3 Měšťanstvo

Vondra (2010) tvrdí, že společnost ve městech byla v 18. století stejně rozvrstvená jako ta šlechtická. V obecném povědomí zůstává, že každý, kdo žil ve městě, byl měšťanem a náležela mu stejná práva jako ostatním ve městě žijícím. Tak to zdaleka nefungovalo. Plnoprávnými měšťany byla jen horní a nejbohatší vrstva, tzv. patriciát. Byli to obvykle obchodníci, kteří ve městě vlastnili i několik domů a mohli si dovolit zaměstnávat služebnictvo. Vondra (2010) uvádí, že k této skupině patřilo jen 10% obyvatelstva. Jak již bylo řečeno, ve městech také žilo rytířstvo, proto byla mezi patricijí a nižší šlechtou určitá sociální propustnost. Bohatí měšťané se za stavovského uspořádání snažili dosáhnout povýšení do šlechtického stavu, což bylo finančně velmi náročné a vyžadovalo to strávit mnoho času šplháním u úřadů.²¹

Níže na společenském žebříčku stála další skupina obyvatel měst. Touto skupinou byli řemeslníci, jež se ve městech sdružovali do cechů. Řemeslnický mistr obvykle buď měl svou vlastní dílnu nebo ji měl pronajatou v domě u některého z patricijů, dokud neshromáždil dostatek prostředků na dílnu vlastní. Zde společně s ním pracovali tovaryši a učedníci. Pokud

¹⁸ Seznam poutních míst ČR. [online]. URL. www.poutnimistacr.cz/poutni-mista/prehled.html (cit. 30. 4. 2013).

¹⁹ PUMPR, Pavel. *Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách na příkladu třeboňského panství na přelomu 17. a 18. století*. Brno 2010. s. 20.

²⁰ STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka. *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750 - 1865*. Brno 2007. s. 137 - 141.

²¹ VONDRA, R. *České země*. s. 301.

byl mistr majitelem domu, stával se automaticky plnoprávným měšťanem a mohl se tedy podílet na městské a cechovní správě, ovšem jeho vliv byl v určité míře omezený.²² Tovaryši²³ a učedníci měli u mistra často i svou komůrku, kde za malý poplatek či za služby mohli bydlet. Tovaryši cestovali od jednoho mistra ke druhému a to nejen na území habsburské monarchie, ale vydávali se i za hranice, aby nabyli dostatek praktických zkušeností a mohli složit tovaryšskou zkoušku. Díky této zkoušce se sami mohli stát mistry a otevřít si vlastní dílnu.²⁴ Vandrovním tovaryšům se budeme více věnovat na dalších stránkách této bakalářské práce.

Tímto způsobem fungoval život v královských městech. Podle Vondry (2010) se královská města se vyznačovala tím, že byla součástí přímého majetku panovníka. Poddanská naopak spadala do majetku šlechty a záleželo na každém šlechtici jednotlivě, jaká práva městu poskytne. Někteří aristokraté se snažili měšťanům poskytovat privilegia srovnatelná s městy královskými, ale ačkoliv byli obyvatelé poddanských měst také považováni za měšťany, za obyvateli těch královských zůstávali často pozadu. Moc nad nimi náležela jejich vrchnosti a hlavním zdrojem obživy byly obvykle obchodní cesty, které skrze poddanská města vedly.²⁵

2.4 Poddaní na venkově

Poddaní na venkově měli odnedávna jeden hlavní úkol. Museli obstarávat obživu nejen pro sebe, ale také pro vrchnost, která nad nimi měla držet ochrannou ruku a napomáhat v dobách nepřízně. Známa je klasická poučka o nevolnictví, že rolník je „připoután k půdě“. To znamenalo, že se rolník bez souhlasu své vrchnosti nesměl stěhovat, musel žádat o povolení k sňatku a v první řadě musel robotovat a odvádět poddanské dávky.²⁶ Před nástupem Josefa II. a předně předtím, než vydal známý patent o zrušení nevolnictví v roce 1781, toto tvrzení opravdu platilo. Podle Vondry (2010) se život venkovana řídil hlavně podle toho, jaké je roční období a jeho živobytí bylo vydáno na milost a nemilost rozmarům počasí. Stačilo opravdu málo a hrozilo, že rolník a jeho rodina budou o hladu.

Na venkově byli nejvýše postavení sedláci, kteří vlastnili statek. Vondra (2010) rozděluje obyvatelstvo venkova podle výměry pozemku: „Za sedláky byli považováni ti, kteří měli výměru půdy nad 1/4 lánu, z čehož už bylo možné, pokud nenastaly nějaké mimořádně nepříznivé okolnosti, docela slušně žít. Chalupníkům (1/8 lánu až 1/4 lánu) se zdaleka nevedlo

---

²² VONDRA, R. *České země*. s. 301.

²³ WINTER, Zikmund. *Český průmysl a obchod v 16. věku*. Praha 1916. Kapitola Tovaryš.

²⁴ STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka. *Cizincem na Moravě*. s. 107 - 111.

²⁵ MUSIL, Jan, MAUR, Eduard, HORSKÁ, Pavla. *Zrod velkoměsta*. Praha 2002. s. 80 - 121.

²⁶ HORSKÝ, Jan, SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha 1996. s. 80.

tak dobře a tzv. zahradníkům (pod 1/8 lánu) již většinou nebylo co závidět.²⁷ Dále na venkově žili lidé, kteří neměli svůj vlastní pozemek a museli se ucházet o službu jako námezdní síly. Mezi ně patřili podruzi a pacholci s děvečkami, tzv. čeledí. Ta obvykle bydlela s hospodářem pod jednou střechou a tvořila společně s jeho příbuznými „rodinu“. Seligová a Horský ve své knize *Rodina našich předků* tento termín rozvádějí podrobněji: „Zařazení služebné čeledi a učňů do rodiny ... nebylo pouhým administrativním aktem souvisejícím s vyhotovováním soupisů obyvatelstva. Čeledí a učni byli v domácnostech ... podrobeni pravomoci hospodáře (mistra) a hospodyně jakožto pravomoci rodičovské... Péče o mravnost, bezúhonnost a zbožnost má jak nad vlastními dětmi tak zcela souřadně nad ‚pacholky‘ a ‚děvkami‘ hospodář a hospodyně.“ Odlišná situace nastává při zařazení podruhů. Podruzi obvykle nebyli zahrnuti do úzkého kruhu rodinného a měli vlastní „podružskou poddomácnost.“²⁸ Ve své podstatě to byli lidé, kteří neměli vlastní dům či poddanskou usedlost. Pokud hovoříme o čeledi, až na výjimky tuto službu vykonávali svobodní mladí lidé, v případě podruhů toto platilo jen zřídka. Seligová (1996) dodává, že podruhy mohly být manželské páry a také ovdovělí jedinci. Jejich řady byly neustále doplňovány dětmi z podružských rodin a také se mezi nimi mohli ocitnout potomci sedláků a dalších poddaných. Vzhledem k tomu, že v 18. století bylo stále běžné uplatňovat princip jednonástupnictví a majetek po rodičích zdědil nejstarší syn, na ty mladší už toho obvykle moc nezbylo. Jediným řešením poté bylo stát se podruhem a pomáhat na statku.²⁹

---

²⁷ VONDRA, R. *České země*. s. 302.

²⁸ HORSKÝ, J., SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků*. Praha 1996. s. 19.

²⁹ Tamtéž. s. 90 - 92.

3 INSTITUTE A STÁTNÍ SPRÁVA V 18. STOLETÍ

V této kapitole si přiblížíme fungování a zhruba si nastíníme vývoj státní správy v českých zemích. Práce na tomto místě čerpá především z publikace *Dějiny správy v českých zemích od Hledíkové-Janáka-Dobeše* (2005).

Celé 18. století se neslo v duchu absolutismu. Nástupem Marie Terezie a především poté Josefa II. se začaly v rámci absolutismu prosazovat osvícenecké myšlenky. Hlavní podstatou snah těchto dvou panovníků bylo oslabit vliv stavů, centralizovat státní správu a do úřadů dosazovat úředníky z povolání. Podle Hledíkové aj. (2005) byly vedle starých zemských úřadů v roce 1748 v Čechách i na Moravě zřízeny tzv. deputace, které byly postaveny na úroveň královského tribunálu a české dvorské kanceláři. Královský tribunál existoval na Moravě již od roku 1636. Měl na starosti politickou agendu, o kterou se předtím staral zemský hejtman, a disponoval i značnou mocí soudní. Deputace omezovaly kompetence královského tribunálu v oblasti kontribuční, komorní a vojensko-hospodářské. Byly podřízeny hlavní deputaci ve Vídni. Ačkoliv měly být deputace pouze provizorním řešením, v roce 1749 byla zrušena česká dvorská kancelář.³⁰ Deputace byly přeměněny na královskou reprezentaci a komoru a ta převzala i zbývající pravomoci české dvorské kanceláře. Na Moravě královský tribunál zrušen nebyl a z deputací vznikl stejnojmenný orgán. Komora se už skládala jen z úředníků z povolání v čele s předsedou.³¹ Pro soudní záležitosti vznikl Nejvyšší soudní úřad. Podle autorů toto uspořádání ovšem nevydrželo dlouho. V roce 1753 se vedoucí osobností nového proudu změn stal Václav Antonín Kounic. „Správu a vládu státu rozdělil Kounic na zákonodárné a výkonné odvětví a odtud vyplývalo rozdělení úřadů na čtyři kategorie. Nejvyšší správa vydávala zákony a nařízení a tato moc mohla být jen v rukou panovníkových. Vysoká správa předkládala panovníkovi návrhy zákonů a nařízeních ke schválení a schválené je postupovala ... dvorským úřadům. ... Střední správu ztělesňovaly zemské úřady se svými šefy a velící generálové v zemích. ... Nižší správu tvořily krajské a jiné úřady, stavovské a městské soudy a magistráty.“³² Zákonodárnou moc představovala nejvyšší a vyšší správa a výkonnou moc reprezentovala střední a nižší správa. Hledíková aj. (2005) poukazují, že tento plán byl navrhnut v duchu myšlenky merkantilismu; stát měl tedy podporovat domácí výrobu a zvyšovat blahobyt jednotlivých zemí, např. zlepšováním úrovně suchozemské i vodní dopravy či podporou domácí hmotné kultury. Marie Terezie Kounicův návrh schválila a direktorium tak

---

³⁰ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, JANÁK, Jan, DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích*. Od počátku státu po současnost. Praha 2005. s. 141.

³¹ Tamtéž. s. 141 - 143.

³² Tamtéž. s. 144.

brzy nahradila česká a rakouská dvorská kancelář, jež se stala nejvyšším politickým úřadem. Dvorská komora, generální pokladna a dvorská úřední komora měly na starosti finanční záležitosti země. Podle autorů to byl první krok směrem k institucionalizaci kontroly státního hospodářství, která byla, vzhledem ke zhoršujícímu se stavu rakouských financí, nevyhnutelná. Veškeré výše uvedené změny se odehrávaly v první etapě tereziánských reforem.

V období 1760/61 byla zřízena státní rada, která měla funkci poradního orgánu pro české a rakouské záležitosti. Rada aktivně působila až do roku 1848.³³ Někdy také podávala informace i o věcech, které byly společné pro celou říši, a o vojenských záležitostech. Zřízením státní rady byla zahájena druhá vlna tereziánských reforem. V roce 1762 vydala rada instrukce, jež byly velmi důležité pro fungování nedávno vzniklých úřadů.³⁴ Například v čele české a rakouské dvorní kanceláře stál opět český nejvyšší a rakouský první kancléř, jak tomu bylo v době fungování direktoria. Oproti tomu měl nyní kancléř omezené pravomoci, neboť byl vázán grémiem radů.³⁵ Radové se členili dle stavů a měli předepsáno právnické vzdělání. Zřízení zemské rady zadalo podnět k reorganizaci zemských úřadů. Hledíková aj. (2005) poukazuje na to, že za dohledu panovnice tak opět došlo ke změnám, roku 1763 se z královské reprezentace a komory stalo zemské české gubernium v Praze, v jehož čele stanul nejvyšší purkrabí jakožto prezident, a moravské zemské gubernium v Brně. V Opavě byl obnoven královský úřad. Gubernium se zabývalo vlastní politickou správou a také záležitostmi finančními, berními, školskými a soudními.³⁶ Rušení postihlo i některé speciální komise; ponechány byly pouze ty, které byly součástí gubernia a na něm závislé (zdravotní komise, policejní a bezpečnostní komise, hraniční komise, mincovní a horní úřad atd.) Dále zůstal zachován *consensusus in causis summi principis et commissorum*, jež se zabýval stížnostmi poddaných proti vrchnosti. Gubernium mělo také právo vyhlášovat v zemi jménem panovníka rozhodnutí a ustanovení.³⁷

Hans Magenschab (1999) zmiňuje, že po nástupu Josefa II. došlo k dalším změnám a další reorganizaci. Ačkoliv zatím jen jako spoluvladař, se Josef snažil prosadit řadu úsporných opatření. Bezprostředně po jmenování drasticky omezil svůj dvůr, redukoval počty koní v dvorních maštalích či snížil náklady na lov o polovinu. Stejně radikálně chtěl zasáhnout i do správy státu. „... Josefův záměr vytvořit sekularizovaný univerzální stát, na který se v úvahách zaměřoval už v době, kdy hodně cestoval a vládl společně s matkou. Takový stát je určen

---

³³ HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy*. s. 146.

³⁴ Tamtéž. s. 146.

³⁵ Tamtéž. s. 146.

³⁶ Tamtéž. s. 147.

³⁷ Tamtéž. s. 147 - 148.

shodným teritoriem, rovnocenným právem - a *samostatnou* panovníkovou vůlí, inspirovanou rozumem. Základem mu není patrimonium, ale politický pojem: Josef mu přisuzuje axiomy jednoty, blaha a moci.³⁸ Výkonná moc měla být přesunuta do rukou vzdělaného úřednictva. Josef se zasadil o to, aby byl zdoluhavý proces rozhodování grémia radů nahrazen byrokratickým principem. Úřední jednání se teda začala odehrávat v úředních budovách a odstupovalo se od jednání v soukromých bytech. Úřadovat se mělo účelně, rychle a v co nejmenším počtu lidí.³⁹

Podle Hledíkové aj. (2005) se centralizační snahy Josefa II. projeví zejména sloučením politické a finanční správy ve spojeném dvorském úřadě, jež se nazýval Spojená česko-rakouská dvorská kancelář, dvorská komora a ministeriální bankodeputace⁴⁰. Stranou byly ponechány jen agendy duchovních záležitostí, nadačních záležitostí a školské a cenzurní věci. Císařovy centralizační snahy byly vedeny bez respektování lokálního patriotismu a tradice, bez ohledu na místní poměry a ti, kteří se snažili postavit proti jeho rozhodnutím, byli odvoláni na odpočinek či přinuceni k rezignaci.⁴¹ Dalším Josefovým krokem bylo spojení stavovského zřízení se zemskou správou, takže agendu stavovských zemských výborů převzalo gubernium. Stavovské záležitosti vyřizovali guberniální radové voleni z panského a rytířského stavu.⁴² Dalším omezením moci stavů byl zánik soudního senátu českého gubernia, díky kterému přestali být někteří nejvyšší zemští úředníci členy gubernia, a tím v podstatě skončila jejich působnost. Jen jejich hodnosti byly použity jako termín pro pojmenování funkce v čele nově zřízených úřadů.⁴³

15. března 1783 bylo císařem vyhlášeno spojení Slezska a Moravy. Nově vzniklé území spadalo pod kompetenci moravskoslezského gubernia se sídlem v Brně. Toto gubernium bylo podřízeno spojené dvorské kanceláři a dvorské komoře.⁴⁴

V čele gubernia v Praze stál zemský šéf, jež byl reprezentantem panovníka v zemi. K tomu byl také nejvyšším šéfem policie v zemi, předsedal zemskému sněmu a až do roku 1791 stál v čele apelačního soudu.⁴⁵

Josef II. dal vzniknout mnoha novým úřadům, které působily jako součást gubernia. Za zmínku stojí například silniční a stavební ředitelství či funkce medicínských rad. Po vídeňském

---

³⁸ MAGENSCHAB, Hans. *Josef II. Revolucionář z boží milosti*. Praha 1999. s. 90.

³⁹ HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy*. s. 150.

⁴⁰ Tamtéž. s. 150.

⁴¹ MAGENSCHAB, H. *Josef II.* s. 93.

⁴² HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy*. s. 149.

⁴³ Tamtéž. s. 149.

⁴⁴ K vývoji zemské správy na Moravě v 18. století. [online].

URL: <http://www.phil.muni.cz/~dopitova/ssod1848.html> 2005. (cit. 9. 4. 2013).

⁴⁵ HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy*. s. 151.

vzoru bylo zřízeno policejní ředitelství v Praze, Brně a Opavě. Úkoly policie byly velmi různorodé; nás bude zajímat hlavně kontrola pohybu cizinců a obyvatel českých zemí, jež bude podrobněji rozebrána na následujících stránkách.

Karel Schelle (2009), z jehož publikace čerpají následující odstavce, poukazuje na to, že správa krajů byla až do poloviny 18. století stavovského charakteru. V jejich čele stáli krajští hejtmani, jejichž kompetence se vztahovaly na záležitosti veřejné správy, berní správu a vojenské záležitosti.⁴⁶ Od 18. století se zabývali hlavně trestním a soukromoprávním soudnictvím, politickou správou a vojenstvím. V roce 1751 Marie Terezie reorganizovala stávající podobu krajů, čtyři kraje rozdělila a tak se počet krajů zvedl z 12 na 16. Zrušena byla i stavovská výsada dvou hejtmanů, jež bývali voleni z usedlých stavů. Nyní byl v každém kraji hejtman pouze jeden. Sídlil v krajském městě a v kompetenci měl aparát profesionálních úředníků z povolání. Hejtmani měli rozsáhlé kompetence, ale také na nich ležela plná odpovědnost za chod a výsledky jejich úřadu.⁴⁷

Na panstvích byla správa organizovaná komplikovaně a to zejména v 18. století. Výkonnou mocí již od středověku disponoval hejtman, jež se staral jak o obyvatelstvo žijící na panství, tak o chod hospodářství. Hejtman měl k dispozici několik písařů a důchodního (odpovídal za účetnictví).⁴⁸ Na panstvích dále působil purkrabí a ten měl k ruce další nižší úředníky a služebnictvo. Na vesnici byl nejvyšší autoritou rychtář, kterého dosazovala vrchnost. Schelle (2009) dodává, že do 18. století si vrchnostenská správa uchovávala podobu, která se prakticky nezměnila od středověku. Reformy, které začal Josef II. provádět po nástupu na trůn, zásadně zredukovaly kompetence a rozsah samostatnosti vrchnostenské správy a podrobily ji státnímu doзору. Ten zde představovali krajští hejtmané.⁴⁹ Robotní patenty, posléze zrušení nevolnictví a snížení počtu hrdelních soudů zásadním způsobem omezovaly vztah vrchnosti k závislému obyvatelstvu.⁵⁰

Schelle (2009) poukazuje na to, že ani správa měst neunikla pozornosti panovníka tak horlivého pro nápravu, jako byl Josef II. V Praze sloučil Staré a Nové město, Malou Stranu a Hradčany v jeden celek. Vznikl tak byrokratický aparát, magistrát, v čele s primátorem, který se zabýval správou a soudnictvím.⁵¹ Od středověku existující dělení měst do kategorií se mělo také brzy stát historií a rozdělení na věnná, královská, poddanská a horní města nemělo dále

---

⁴⁶ SCHELLE, Karel. *Die Entwicklung der Organisation der modernen tschechischen öffentlichen Verwaltung*. München 2009. s. 50.

⁴⁷ Tamtéž. s. 51.

⁴⁸ Tamtéž. s. 52.

⁴⁹ Tamtéž. s. 52.

⁵⁰ Tamtéž. s. 52.

⁵¹ SCHELLE, K. *Die Entwicklung der Organisation*. s. 52.

existovat. Autor zmiňuje, že Josef II. ihned na to zavedl nové dělení, jež se dalo nejlépe rozlišit dle úřednictva, které ve městech působilo. Ve větších městech působil výše zmíněný magistrát složený z radů s právnickým vzděláním. V jejich čele stál purkmistr.⁵² Aby se osoba mohla stát radou, musela složit zkoušku u apelačního soudu a být uznaná za volitelnou. Poté měšťané z takto vybraných úředníků volili členy rady. V menších městech byla nejvyšším orgánem městská rada, složená z purkmistra, radního a obecního staršího, která se o město starala společně s magistrátem.⁵³ Dále zde jako odborně vzdělaný úředník působil tzv. syndikus (tajemník) s kancelistou a sluhou. Větší a menší města měla i vlastní soudnictví. Císařova organizace měst se v podstatě v této podobě udržela až do roku 1848.⁵⁴

---

⁵² SCHELLE, K. *Die Entwicklung der Organisation*. s. 53.

⁵³ Tamtéž. s. 53.

⁵⁴ Tamtéž. s. 54.

4 HRANICE, CIZINA A SKUPINY CEST PODNIKANÝCH OBYVATELI HABSBUŘSKÉ MONARCHIE

V éře habsburské monarchie vymezovaly hranice vlastnictví, přináležitost k vrchnosti a také rozdílné právní statusy a z nich vycházející hmotná a nehmotná práva a povinnosti; například jak vysoké daně či dávky musí obyvatelé daného území odvádět apod. Hranice jednotlivých panství na sebe přiléhala a přírodní útvary se užívaly jako hraniční body či částečné linie.⁵⁵ Byly jimi řeky, lesy či skály, ale neobvyklým nebylo ani to, aby území rozdělovala cesta. Pokud nebyla k dispozici přírodně utvořená hranice, území se uměle označovalo kameny či záseky do kmene stromu.⁵⁶ Mimo to ale existovala i místa, kde bylo sporné, jak by toto území mělo být rozděleno. Úředníci, svobodná města či církevní instituce si v 18. století udržovaly poměrně přesný přehled o tom, kudy hranice probíhají a kde už svou pravomoc vykonává jiný zeměpán. Pokud se však vyskytl spor o určité území, praktikovaly se tzv. obhlídky.⁵⁷ Na místo, o kterém se jednalo, dorazily nejen vrchnosti, jichž se spor týkal. Také se dostavili místní a zástupci zemských úřadů spolu se zemskými měřiči. Himl (2007) však na základě studie Hanse-Joachima Häuplera dochází k zajímavému zjištění, že se teorie obvykle od praxe podstatně lišila. Hranice byla nejdříve ustanovena vyjednávací suverénů s ohledem na mocenskou strategii a až poté, co byla uzavřena smlouva, se měřiči opravdu vydali do terénu hranici vyměřit. Jakmile byla hranice vyměřena a označena hraničními kameny, docházelo obvykle k vyrovnávání majetku poddaných. Bylo by možné tedy říci, že vyměřování hranic bylo jak záležitostí lokálních vrchností, tak ústřední zemské moci. Při vyměřování hranic v terénu, nejčastěji hranic obecních a vrchnostenských, hrála velkou roli osobní svědectví nejčastěji starších osob.⁵⁸ Jak jsme se již zmínili dříve, při hraničních sporech byli přítomni místní a často tedy starší svědčili jak na místě, tak do protokolů např. pro nadřízené úřady. Jejich svědectví byla využívána především v případě, že k území chyběla dokumentace v podobě map a plánů. Zemské hranice často přitahovaly pozornost více tam, kde byly intenzivněji využívány, či jimi vedla cesta ven ze země.⁵⁹ Ta byla v 18. století, ať už z důvodu obranného, politického či bezpečnostního, stále častěji zaznamenávána v terénu, v mapách a územních plánech. S tím souvisela stále aktivnější a rozšířenější kontrola pohybu osob na hranicích, která bude podrobněji rozvedena v další kapitole této práce.

---

⁵⁵ HIML, P. *Zrození vagabunda*. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století. Praha 2007. s. 282.

⁵⁶ Tamtéž. s. 282.

⁵⁷ Tamtéž. s. 283 - 284.

⁵⁸ Tamtéž. s. 283.

⁵⁹ Tamtéž. s. 285 - 291.

Nyní se budeme snažit si přiblížit pojem cizina a cizinec tak, jak je vnímal člověk v 18. století. Zdeňka Stoklásková ve své publikaci *Cizincem na Moravě* vymezuje pojem cizinec: „Cizí je ten, který přichází z venčí... nebo také ten, který přichází z jiné země. V širším smyslu slova je to každý, kdo nenáleží nějakému společenství, ve vztahu k tomu to uskupení. ... Cizinci jsou cizí nejenom proto, že nejsou domácí nebo že jsou vzdáleni své domovině, ale také proto, že je tím vyřčena jejich odlišnost, čímž je oslovena také identita těch, kteří je za cizince považují.“⁶⁰ Cizincem může být osoba nejen proto, že pochází odjinud nebo má jiný původ, odlišuje se majetkem, lenní či služební povinnostmi, povoláním, národností, a především také proto, že náleží k jiné církvi.⁶¹ I mezi cizinci přicházejícími do českých zemí však byly odlišnosti. Autorka dále tvrdí, že cizinci byli děleni do skupin a každé skupině byla přiznávána jiná práva. Privilegovanou skupinou cizinců byli obchodníci. Díky své poloze ve středu Evropy byly české země vždy hojně navštěvovány kupci a obchodníky. Obchodníci disponovali politickými právy a hospodářskými výhodami. Také měli zvláštní postavení před zákonem.⁶² Další skupinu cizinců tvořila tzv. pracovní síla; nádeníci, děvečky, řemeslníci, tovaryši a jiní pracující chudí. Byla jim přičtena určitá práva na základě toho, že svou prací přispívali k chodu společnosti.⁶³ Třetí, a poslední skupinou cizinců, byly osoby stojící tzv. na okraji společnosti⁶⁴, žebráci, tuláci, vagabundi, potulní hudebníci, provazochodci, cizinci s různými zvířaty aj. Nepřináležela jim žádná práva a před zákonem nebyli nijak chráněni. O skupinách cizinců Stoklásková (2007) píše, že byly z právního hlediska přehledně rozlišeny. Oproti tomu samotný termín cizinec nebyl tak docela vyjasněn. Pokud v němčině můžeme nalézt dva výrazy označující osobu přicházející zvenčí (der Fremde - ten, který je cizí a der Ausländer - ten který je z jiné země), v češtině existuje výraz jen jeden a to způsobovalo nedorozumění a nejistotu, jak správně odlišit domácí od cizích.⁶⁵ Dle Johanna hraběte z Barth-Barthenheimu, jehož autorka cituje, byli cizinci nejen ti, kteří se narodili v cizích státech, tedy zahraniční cizinci, ale také tuzemští cizinci, tzn. cestující z provincií.⁶⁶

---

⁶⁰ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 14 - 15.

⁶¹ Tamtéž. s. 15.

⁶² Tamtéž. s. 15.

⁶³ Tamtéž. s. 24.

⁶⁴ Osoby, jež nepřinášely monarchii žádný užitek; osoby podezřelé či bez prostředků nebo počestného způsobu obživy. Viz STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. *Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750 - 1867* Brno 2007. kapitola 4.1 „Věčně cizí“ - cizinci bez domova. Cizí žebráci, tuláci a „darmošlapové.“

⁶⁵ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 14.

⁶⁶ BARTH-BARTHENHEIM, J. L. *System der österreichisch-administrativen Polizey mit vorzüglicher Rücksicht auf das Erzherzogthum unter der Enns*. svazek 1. Wien 1829. s. 27. In: STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. *Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750-1867*. Brno 2007.

4.1 Druhy cest podnikaných obyvateli habsburské monarchie

Marie Terezie i Josef II. vládli, jak už bylo zmíněno, v duchu merkantilistických myšlenek. *Ekonomický slovník* (2003) vymezuje merkantilismus třemi hlavními zásadami: množství drahých kovů určuje bohatství země; bohatství se vytváří v obchodních vztazích; cílem obchodování je aktivní bilance, tzn. vyšší vývoz než dovoz zboží. K naplnění těchto zásad má země dojít pomocí protekcionismu (upřednostňování vlastní výroby), státní subvence a vydávání ochranných cel. Pro panovníka bylo žádoucí, aby obyvatelé jeho země neodcházel do zahraničí a naopak, aby do země imigrovali noví lidé. Takto by byl zajištěn dostatek pracovních sil na výrobu vlastního zboží.⁶⁷ Marie Terezie a zpočátku i Josef II. vydávali zákony, které měly vytvářet příznivé podmínky k usazení se na území habsburské monarchie.⁶⁸ Imigranti tak měli k dispozici přímou finanční výpomoc, ale také mohli například vstupovat do země bez řádných cestovních dokumentů či byli osvobozeni od platby některých cel. Ve výjimečných případech mohl přistěhovalec dosáhnout i daňových zvýhodnění. To vše však fungovalo pouze do osmdesátých let 18. století, poté, hlavně kvůli velkému přílivu imigrantů a příznivé populační situaci, se již žádná zvýhodnění neobjevovala.⁶⁹ Ale na emigraci, podle Stokláskové (2007), se naopak pohlíželo jako na nepříznivou pro stát a již Marie Terezie se jí snažila omezit a kontrolovat.

Jak název této bakalářské práce napovídá, jedním z jejich hlavních témat je pohyb obyvatelstva. V této části bychom si mohli přiblížit z jakých důvodů a za jakým účelem se v 18. století, ale i dříve, cestovalo jak po zemích habsburské monarchie, tak do zemí sousedních a krajin, které byly v této době považovány za více než exotické.

Kubeš (2007-2012) ve své publikaci podrobně rozebírá geografické horizonty cest obyvatel českých zemí. Podle něj se nejčastěji cestovalo do významných měst sousedních států: Frankfurt nad Mohanem, Řezno, Štrasburk, Berlín, Krakov, Varšava atd. Cílem cest však byla i Vídeň, Lincz či Innsbruck.⁷⁰ Pokud se cestovatel vydal jinam, obvykle směřoval do západoevropských či jihoevropských zemí. Často navštěvovanými zeměmi byly Anglie, Nizozemí, Francie, Itálie či Španělsko.⁷¹ Tato místa byla nejčastěji doménou mladých šlechticů, kteří se sem vydávali na kavalírské cesty, popřípadě sem směřovaly cesty habsburských diplomatů. Ovšem nejen oni, ale také další skupiny obyvatelstva, se vydávali do těchto končin.

---

⁶⁷ HINDLS, Richard, HOLMAN, Robert, HRONOVÁ, Stanislava a kol. *Ekonomický slovník*. Praha 2003. s. 222 - 223.

⁶⁸ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 31.

⁶⁹ Tamtéž. s. 31 - 32.

⁷⁰ KUBEŠ, Jan. *Dějiny každodennosti II (1500 - 1750)*. Díl první. Pardubice 2007 - 2012. s. 39.

⁷¹ Tamtéž. s. 39.

Jednalo se obvykle o studenty, kteří cestovali na některou z univerzit, či o poutníky a řádové kněží, kteří z různých důvodů mířili do některé ze zahraničních institucí vlastního řádu. Ve výjimečných případech se český cestovatel vydal přes Balkán do Cařihradu či do vzdálenějších koutů světa a navštívil například středomořské ostrovy, Rusko či Svatou zemi nebo Nový svět a Asii. Tato místa byla však cílem pouze pro diplomaty či misionáře různých bratrstev.⁷²

Už v předešlém textu jsme se několikrát zmínili o účelech cestování, avšak nyní se jim budeme věnovat podrobněji. V následujících odstavcích čerpá práce převážně z publikace *Dějiny každodennosti II* (Kubeš 2007-2012).

Cestovalo se za různými účely, z profesních i osobních důvodů. Člověk raného novověku se nevydával na cestu jen z politických, diplomatických či studijních a náboženských důvodů, ale tak jako dnes lidé cestovali za poznáním či zábavou, s cílem zlepšit si zdraví v některých z proslulých lázní nebo se zúčastnit svatby, křtin či pohřbu příbuzného. Majitelé odlehlých panství museli občas opustit své sídlo a dohlédnout na správu svých držav. Pokud se jednalo o opravdu významného šlechtice, mohlo se mu dostat cti zúčastnit se korunovace panovníka. Je však třeba zdůraznit, že už za vlády Marie Terezie a později ve velké míře za vlády Josefa II. bylo cestování ze země omežováno. Snahou Josefa II. bylo hlavně odlišit užitečné cesty od těch, které nebyly pro stát přínosné, a těmto druhým, pokud možno, zamezit.⁷³ Před nástupem Josefa I. a Karla VI., kteří jako první začali uplatňovat myšlenky merkantilismu, měly obchodní cesty pouze regionální význam. Zboží bylo převáženo mezi panstvími jednoho majitele, popřípadě se využívalo služeb kupců, které se zaměřovaly na obchod mezi královskými městy. Nebylo výjimkou, že docházelo k čilému obchodování při hranicích. Do českých zemí se dováželo hlavně exotické a luxusní zboží, koření, subtropické ovoce či sůl.⁷⁴ S nástupem Marie Terezie a později jejího syna Josefa II. se začaly myšlenky merkantilismu uplatňovat v plné šíři. Oba podporovali vývoz hlavně textilu, skla, porcelánu a opracovaného kovu, jež v následujících stoletích staly základem českého vývozu. Podle Vondry (2010) dovedl Josef II. svým rozhodnutím z roku 1784, jež zakazovalo jakýkoliv dovoz převážně spotřebního zboží s důrazem kladeným na výše zmíněné artikly, merkantilismus v habsburské monarchii k dokonalosti.⁷⁵

Jak již bylo dříve řečeno, pokud šlechtice nenadchla vojenská kariéra, mohl se uchýlit do Prahy či do Vídně a vydat se na dráhu úředníka či diplomata. V každém významném státě

---

⁷² KUBEŠ, J. *Dějiny každodennosti*. s. 39.

⁷³ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. 2007. s. 132.

⁷⁴ KUBEŠ, J. *Dějiny každodennosti*. s. 40.

⁷⁵ VONDRA, R. *České země*. s. 123.

tehdejší Evropy sídlil vyslanec habsburského panovníka a v té době tvořili jednu z nejlépe organizovaných sítí. Tento post byl finančně i časově náročný a pobyt v zahraničí se mohl protáhnout i na několik let.

Kubeš (2007 - 2012) se dále věnuje poutním cestám, na které se české obyvatelstvo často vydávalo. Pokud lidé mířili za hranice země, nejčastěji putovali do míst spjatých s životem Ježíše Krista. Dále se putovalo do Santiaga de Compostela, Říma či do míst spojených s mariánským kultem, například do Lorety v Itálii, popřípadě do bavorského Altöttingu, Pasova či Maria Zellu v Rakousku.⁷⁶ „Motivací pro pouť do těchto míst byla opět snaha vyřešit nějakou těžkou životní situaci, v níž měla pomoci - jak katolíci věřili - zásah svěťce. Další sem putovali, aby poděkovali za takový zásah a přinesli votivní dar.“⁷⁷ Jiným důvodem pro vycestování mohla být misijní činnost řádů františkánů, dominikánů či augustiniánů a jezuitů. Jejím smyslem bylo odcestovat do afrických, amerických a asijských zemí, kde dlouhodobě působili a obraceli domorodé obyvatelstvo na katolickou víru.⁷⁸ Cesty z duchovních důvodů však byly v 18. století regulovány tereziánskými a josefínskými dekrety. V této době se také celkově měnil vztah společnosti k církvi. Stoklásková (2007) k tomu dodává: „Zrušení jezuitského řádu, zdanění kléru, omezení bohoslužeb a jiná restriktivní opatření jsou praktickou realizací principu kontroly státu nad církví. ... Lidé nebyli ochotni vydávat tolik peněz za církevní obřady jako dříve. ... Poutě byly stále častěji kritizovány jako ‚tulácké cesty za potěšením, jež mají málo společného se zbožností,‘ neboť se konaly právě v době časově nejnáročnějších polních prací.“⁷⁹ Dalším omezením bylo nařízení z roku 1772 zakazující poutě, při nichž by bylo nutné přenocování či vycestování ze země. Mnoho reforem z této doby bylo namířených proti náboženským obřadům a byly odůvodněny újmou, kterou způsobují pracovitosti a šetrnosti. V dalším nařízení z roku 1775 byly omezeny i nejvýznamnější poutě do Říma a požadavky o vydání pasu pro cestu tam měly být zamítnuty.⁸⁰

Již od středověku se po dokončení studií mladí šlechticové vydávali na zkušenou na tzv. kavalírské cesty. K této problematice existuje poměrně velké množství pramenů i literatury. Šlechtici totiž často zaznamenávali vzpomínky o svých cestách. My jsme se o kavalírských cestách zmínili již v předchozím textu a nyní se s nimi seznámíme blíže. Kubeš (2007 - 2012) datuje počátky kavalírských cest okolo poloviny 16. století. Podnětem pro jejich vznik byla proměna ideálu rytíře. Zatímco rytíř ve středověku si vystačil s ovládnutím bojového umění a

---

⁷⁶ KUBEŠ, J. *Dějiny každodennosti*. s. 49.

⁷⁷ Tamtéž. s. 49.

⁷⁸ Tamtéž. s. 50.

⁷⁹ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 135.

⁸⁰ Tamtéž. s. 137.

vlastněním majetku, na počátku raného novověku takové přednosti již zcela nestačily. Do českých zemí vstoupila renesance a humanistické myšlenky, které výrazně proměnily představy o tom, jaký by měl urozený člověk být. Podle autora měl šlechtic dobře vypadat a být fyzicky zdatný. Musel být vzdělaný, oplývat ctností a ovládat způsoby společenského chování. Za přednost byl považován i zájem o umění. Bylo tedy třeba, aby se změnily i metody výchovy a vzdělávání šlechticů.⁸¹ Autoři publikací o kavalírských cestách nejsou vždy jednotní, co se týče jejich klasifikace či rozdělení v čase. Za zlatý věk můžeme dle většiny autorů považovat období od roku 1590 do roku 1710. Zdeněk Hojda (2008) připouští, že se kavalírská cesta jako zvláštní způsob nabývání vědomostí podstupovala minimálně od sedmdesátých let 16. století a že po roce 1710 došlo ke krizi v dosavadním pojetí, která byla způsobena rostoucími nároky na specializované vzdělání. Klasický typ kavalírské cesty podle něj ovšem dozníval až do nástupu Marie Terezie na trůn v roce 1740.⁸² Jiným autorem, jenž se mimo jiné zabývá i kavalírskými cestami, je Ivo Cerman. Jeho dělení je poněkud odlišné. Bylo by vhodné také podotknout, že za synonymum kavalírské cesty považuje autor dobový termín „cesta po zemích“ (Länderreise).⁸³ Kavalírské cesty rozdělil Cerman (2004) do čtyř etap. Období 1620/1650 - 1720 je obdobím „konfessionalizovaných“ cest. Dalo by se říci, že tato etapa je srovnatelná s oním zlatým věkem kavalírských cest. Trasa těchto putování byla obvykle ovlivněna katolickou vírou. Autor předpokládá, že se tento typ proměnil v „raně osvícenskou“ či „racionalizovanou“ cestu, která se nezakládala na vyznání šlechtice a za cíl měla poskytnout šlechtici vzdělání, díky němuž byl šlechtic schopen vykonávat povolání úředníka. Šlechtici se za tímto specializovaným studiem vydávali například na univerzity v Leidenu, Lipsku či Štrasburku. Jejich pobyt zde se mohl protáhnout i na několik let, než urození muži dosáhli požadované úrovně. Třetí etapou bylo období mezi léty 1760 - 1792. Tato etapa je charakteristická tím, že kavalírské cesty byly z pohledu panovníka nežádoucí. Šlechtici často nebylo ani dovoleno do zahraničí vycestovat. Cerman (2004) dále zdůrazňuje, že jejich cílem bylo v tomto období spíše kultivovat pocity jedince a objevovat krásy přírody. Podle autora došlo k zániku kavalírských cest v napoleonské a revoluční době.⁸⁴

Nyní si přiblížíme druhy cest, které podnikalo neurozené obyvatelstvo. Na následujících stránkách se budeme věnovat z největší části vandrovním cestám řemeslnických tovaryšů.

---

⁸¹ STANNEK, Antje. *Telemachs Brüder. Die höfische Bildungsreise des 17. Jahrhunderts*. Frankfurt - New York. s. 55 - 63.

⁸² KUBEŠ, J. *Dějiny každodennosti*. s. 53.

⁸³ Tamtéž. s. 53.

⁸⁴ CERMAN, Ivo. *Bildungsziele - Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert*. In: SCHEUTZ, Martin, SCHMALE, Wolfgang, STEFKOVA, Dana (Hg.). *Orte des Wissens*. Wien 2004. s. 49 - 78.

Stranou však nezůstanou ani odchody na vojnu, cesty drobných kupců a také putování čeledi za službou.

Stoklásková (2007) věnuje ve své práci celou kapitulu praxi cestování tovaryšů a z ní budeme v následujícím textu vycházet především. Jak jsme se zmínili již v kapitole 2.3, aby mohl tovaryš podstoupit tovaryšskou zkoušku, musel nějaký čas strávit v dílně řemeslnického mistra, kde si osvojoval výrobní postupy a nabýval zkušenosti. Tovaryšové (vybavení vandrovními knížkami) zkrátka cestovat potřebovali. Z hlediska merkantilistických myšlenek byly jejich cesty užitečné pro stát, tudíž dostali povolení k vycestování za hranice snadněji než jiné skupiny obyvatelstva, například výše zmínění šlechticové.⁸⁵ Nebylo neobvyklé, že se tovaryš v průběhu svého vzdělávání rozhodl změnit mistra. Stoklásková (2007) vychází z nařízení Marie Terezie, podle kterého musel tovaryš stávajícímu mistrovi oznámit, že odchází, alespoň osm dní předem. Mistr mu pak vystavil vysvědčení, které zaručovalo, že tovaryš při kontrole nebude označen za žebráka. Podle autorky se ovšem nejednalo jen o řemeslnické tovaryše, kteří sbírali zkušenosti za hranicemi.

Jakmile tovaryš dorazil k novému mistrovi, musel cechmistrovi předložit své vysvědčení - vandrovní knížku. Tím podle autorky potvrdil svou identitu a mohl být přijat do dílny. Tovaryši si mistry hledali poměrně dlouhou dobu sami. Nebylo tedy divu, že mohl tovaryš přijít do města a zjistit, že v tuto chvíli jsou všechny tovaryšské pozice v jeho odvětví obsazeny. Pokud se mu opravdu nepovedlo najít žádné zaměstnání, nechal si tuto informaci zanést cechmistrem do své knížky a vydal se hledat mistra jinam.⁸⁶ Podle Stokláskové (2007) k této situaci docházelo nejčastěji na podzim, když se tovaryši snažili najít zaměstnání na zimu.⁸⁷ Jiná situace ovšem nastala, pokud byl válečný stav a země potřebovala velké množství schopných mužů. Pokud tovaryš v takovém období potřeboval vystavit knížku, musel pro ni na místní odvodní okrsek.⁸⁸ „Kundšafty“, jak se také vandrovní knížky nazývaly, budou podrobněji rozvedeny v kapitole věnované pasům.

Člověku hrozilo, že bude odveden k vojsku, pokud se pohyboval po monarchii bez příslušného identifikačního dokumentu. Vznikem dvou tereziánských katastrů (1748 a 1757) měl dvůr k dispozici podrobnou evidenci, jež poskytovala přehled o vlastnictví obyvatelstva monarchie, ale také zpřístupnil vojenské správě informace o jednotlivých usedlostech a o tom, kdo je způsobilý pro vojenskou službu. Na tomto místě je nutné zdůraznit, že tereziánské

---

⁸⁵ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 107.

⁸⁶ Tamtéž. s. 109.

⁸⁷ Tamtéž. s. 109.

⁸⁸ Tamtéž. s. 111.

katastry nebyly soupisem obyvatelstva. Od roku 1754 začaly tzv. konskripce evidovat osoby mužského pohlaví, jež mohly sloužit v armádě. S nimi začaly být počínaje rokem 1777 zaznamenávány i ženy. Konskripce z roku 1777 je považována za první sčítání lidu.⁸⁹ Pokud se tedy evidovaný poddaný chtěl vydat na cestu, musel o povolení žádat jak u vrchnosti, tak u vojenského velitelství.⁹⁰ Himl (2007) dodává, že takové ztížení podmínek bylo zavedeno v duchu populacionistických myšlenek, které vnímaly úbytek obyvatelstva jako nežádoucí. Důraz byl tedy kladen na to, aby lidé „užiteční“ pro stát neemigrovali.

Nyní se dostáváme k otázce čelední služby. V prostředí habsburské monarchie se můžeme setkat s čeledí v podstatě na každém statku. Seligová (1996) má pro tento fenomén poměrně jednoduché vysvětlení. Práce na statku bylo mnoho a jen členové nejužšího kruhu rodiny hospodáře by na ni nestačili.⁹¹ Autorka dále zdůrazňuje, že čelední služba byla dočasným zaměstnáním, přechodnou fází v životě mladého člověka raného novověku. Důvodů, proč rodiče děti posílali na čelední službu, bylo vícero. V první řadě byla služba chápána jako příprava na dospělý život, dalším důvodem mohla být i nutnost zajištění příjmu. Dle Seligové (1996) bychom tedy mezi čeledí našli jak děti sedláků, tak potomky podružských domácností, které by rodina měla problém sama uživit. Věk, ve kterém děti za službou odcházely, se dle autorky také rozlišuje dle sociálního postavení rodiny dítěte. Dále udává, že se liší, i do jaké vzdálenosti od domova se potomci na službu vydávali. Ženy se držely blíže domovině, muži se často vydávali i na jiná panství.

Co se týče drobných obchodníků, Stoklásková (2007) se ve své publikaci zmiňuje o podomním obchodě, který byl v námi sledovaném období považován za legitimní způsob obživy. Podomní obchodník k provozování své činnosti potřeboval podomní pas, který mu mohl být vystaven krajským úřadem.⁹² Dle autorky mohl obchodník opatřený pasem provozovat svou činnost po celých dědičných zemích s „výjimkou měst s vlastními obchodníky a městeček s tržním právem ... a kromě doby trhu“.⁹³ Opět se v dobových nařízeních projevují merkantilistické myšlenky, protože cizincům bylo zakázáno podomní obchod vykonávat a také prodávané zboží muselo být domácího původu. Zboží dále mělo být opatřeno razítkem, které potvrzovalo jeho původ. Praxe v každodenním životě však, podle autorky, byla jiná. Po českých zemích se vedle místních obchodníků pohybovali i cizí domácí obchodníci, tzn. obchodníci

---

⁸⁹ STOKLÁSKOVÁ, Z. Zákonné rozlišení „domácích“ a „cizích.“ Vývoj domovského práva v Rakousku 1750 - 1863. In: *Český časopis historický*. Praha 2004, roč. 102, č. 2. s. 305 - 307.

⁹⁰ HIML, P. *Zrození vagabunda*. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století. Praha 2007. s. 299.

⁹¹ HORSKÝ, J., SELIGOVÁ, M. *Dějiny rodiny*. s. 88.

⁹² STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 83.

⁹³ Tamtéž. s. 83.

pocházející z jiného panství,⁹⁴ a zahraniční podomní obchodníci, jež si pas opatřili protizákonně či jej ani nevlastnili.⁹⁵ Dle autorky však v nařízeních týkajících se podomního obchodu bylo mnoho nejasností a tak se úředníci často dostávali do situací, kdy nevěděli, jak mají s daným obchodníkem naložit. V roce 1789 byl vydán dekret, který podomní obchod jasně vymezení.⁹⁶

Bylo by ještě vhodné dodat, že i k mnohým dalším povoláním patřilo cestování. Zdeněk Hojda (2008) mezi takové řadí například posly, kurýry či právní agenty.⁹⁷ Ti však stojí mimo zájem této práce a dále se jim věnovat nebudeme.

---

⁹⁴ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 84.

⁹⁵ Tamtéž. s. 84.

⁹⁶ Tamtéž. s. 85.

⁹⁷ HOJDA, Zdeněk. Pasy 16. - 18. století jako pragmatické písemnosti. In: HOJDA, Zdeněk, PÁTKOVÁ, Hana. *Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním*. Praha 2008. s. 161.

5 PASY, FUNKCE JEJICH EVIDENCE A KOMPETENCE ÚŘADŮ

Dostáváme se k části práce, jež by měla být stěžejní pro celé téma pohybu obyvatelstva. Již v minulých kapitolách jsme několikrát narazili na fakt, že v období raného novověku se začal klást důraz na identifikaci osob a při pohybu po zemích monarchie či v zahraničí bylo nutné vlastnit pas, jinak řečeno písemnost, kterou se člověk mohl prokázat autoritě. Himl (2007) dodává, že spolu s konkretizováním území jednotlivých států docházelo i k nárůstu kontrol cestujících, kteří chtěli vstoupit do jejich prostoru či do prostoru měst, panství a krajů. Je důležité zdůraznit, že pasy nejsou pouze záležitostí raného novověku. Dle autora se s pasy můžeme setkat již ve středověku. Identifikační dokumenty samozřejmě procházely vývojem a měly různé názvy. Podle Himla (2007) se označovaly jako glejty, průvodní, ochranné či vysvědčující listy, potvrzení, dopisy či jen jednoduše listy a samozřejmě pasy.⁹⁸ Autor vychází i z patentu z dubna roku 1750, který upřesňuje předchozí nařízení o odstraňování vagabundů, zahalečů a žebráků. Podle tohoto patentu se identifikační dokumenty nazývaly vedle pasu i pasový lístek, lístek, legitimace, dobrá či autentická listina („Urkunde“) či v případě vandrujících tovaryšů (jak jsme se zmínili už v předchozím textu, pozn., autorky) vysvědčení („Kundschaft“).⁹⁹ Autor dále zdůrazňuje, že ačkoliv začal výraz pas převládat, ne vždy si autority pod tímto pojmenováním představovali tentýž typ dokumentu, ale v podstatě jím mohla být jakákoliv listina s pečetí a podpisem.

Himl (2007) nastiňuje i důvod, proč se osobám, které se chystaly na cestu, začaly vydávat pasy. Hlavním podnětem pro jeho vydání byla samozřejmě identifikace jeho držitele. Co se týče pasů vydaných v pozdějším období, nacházel se v nich popis vzhledu a tak se tedy dalo ověřit, zda je držitel pasu tím, za koho se vydává.¹⁰⁰ V prvních cestovních dokumentech se podle autora popis držitele nenacházel a jejich kontrola tak v podstatě závisela na „důvěře“, že vlastník pasu je skutečně tím, komu byl vystaven. Hlavním důvodem pro vybavení cestujících osob takovými dokumenty byl stále existující strach z toho, že by mohli být nositeli některé z nakažlivých nemocí. V pasech se tedy nacházela pasáž o „zdravém povětrí“¹⁰¹ neboli krátký komentář o zdravotní nezávadnosti místa původu cestujícího. Hannelore Burger (2000) zmiňuje, že po celé 18. století nebyla forma pasů jednotná. Z toho lze dojít k domněnce, že nebylo složité si opatřit doklad falešný. Autorka zmiňuje, že Josef II. důrazně varoval před zneužíváním předtištěných pasových formulářů, a nařizoval, že jak formuláře, tak pečetidla

---

⁹⁸ HIML, P. *Zrození vagabunda*. s. 294.

⁹⁹ Tamtéž. s. 298.

¹⁰⁰ Tamtéž. s. 303.

¹⁰¹ Tamtéž. s. 295.

musí být dobře uschovány a zabezpečeny.¹⁰² Již nařízení ze 14. října 1710 ustanovilo pro cestující povinnost opatřit si individuální pas. Tímto přestaly být povolovány pasy hromadné.¹⁰³ Důvodem byla opět obava, že některý z cestujících by mohl být nakažen infekčně. Himl (2007) však zdůrazňuje, že například manželky, děti či služebnictvo byly nadále zapisovány do dokumentu muže jakožto hlavy domácnosti.

Himl (2007) dále zmiňuje, že ne vždy byl pas k vycestování nutný. Pokud se poddaný chystal za nějakým účelem do sousedního města či na poutní místo, jež leželo v krátké vzdálenosti, byť na cizím panství, nebylo nutné, aby si jej pro tento typ cesty opatřoval. Vydání pasu bylo tedy podmíněno místem či lokalitou, do kterých se cestující chtěl vydat. Vrchnost se tak snažila omezovat příliv nežádoucích osob na svá panství. Mezi takové podezřelé osoby se řadili tuláci, neužiteční žebráci, Cikáni, vojáci či špioni.¹⁰⁴ Pasy byly tedy vyžadovány na hranicích či při vstupu do měst a překročení hranice bez dokladu bylo teoreticky porušením práva. Zajímavé je, i co k žádostem o pasy dodává Zdeněk Hojda (2008): „Ze strany žadatelů čteme, že hlavním motivem žádostí o pas byla zpravidla větší bezpečnost a také pohodlí na cestě, čemuž dlužno rozumět tak, že pas a zdravotní vysvědčení chránily svého držitele přinejmenším od úřední šikany a zdržování.“¹⁰⁵ Dá se tedy usuzovat, že cestující chtěl, aby mu pomocí pasu byl umožněn volný pohyb, resp. návrat domů.

Před vydáním vystěhovaleckého patentu v roce 1784 náležela pravomoc vydávat pasy pouze vrchnosti. Po jeho vydání pravomoci přecházely na krajské a centrální orgány země, tedy na krajské úřady a na gubernium. Vojenské pasy vydávaly vrchnosti po schválení odvodním velitelstvím. V dokumentu muselo být uvedeno „jméno, účel a cíl cesty, místa, přes něž vedla, doba platnosti, souhlas vojenského regimentu a také popis žadatele a to, zda je vydávajícímu úřadu či úředníkovi dobře známý“.¹⁰⁶ Také u nevojenských pasů dochází k určité standardizaci, co se týče náležitostí. Himl (2007) zmiňuje, že od poloviny 18. století úřady měly k dispozici „předtištěný“ vzor, podle kterého měly pasy vydávat a tak tedy pas také nabývá svého skutečného významu. Od konce 18. století už jím není „jakákoliv“ průvodní listina, ale konkrétní dokument.¹⁰⁷

---

¹⁰² BURGER, Hannelore. Passwesen und Staatsbürgerschaft. In: HEINDL, Waltraud, SAURER, Edith. (edd.), *Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdenengesetz in der österreichischen Monarchie 1750 - 1867*. Wien-Köln-Weimar 2000. s. 25.

¹⁰³ BURGER, H. *Passwesen und Staatsbürgerschaft*. s. 297.

¹⁰⁴ HIML, P. *Zrození vagabunda*. s. 279.

¹⁰⁵ HOJDA, Z. *Pasy 16 - 18. století*. s. 182.

¹⁰⁶ Tamtéž. s. 300.

¹⁰⁷ Tamtéž. s. 301.

Na roveň pasu byla patentem z roku 1784 postavena také tovaryšská vysvědčení „kundšafy“, o nichž byla řeč již dříve. Stoklásková (2007) zmiňuje, že tovaryšům stačil tento typ dokumentu pro pohyb po oddělených dědičných zemích, jež náležely k monarchii jako například oblasti Breisgau v dnešním Bádensku-Württembersku či Burgau v současném Bavorsku (pozn. autorky). Naproti tomu byl vstup do německého Tyrolska, dle dekretu Františka I., pouze s tovaryšským vysvědčením zakázán. Tyrolsko se totiž, jakožto nekonskribovaná země, mohlo stát úkrytem mladých mužů, kteří sem utekli, aby se vyhnuli naverbování na vojnu.¹⁰⁸ Během 18. století se proměňoval počet konskribovaných zemí, do kterých mohli tovaryši s vysvědčením vycestovat. Stoklásková (2007) zmiňuje předpis z června 1771, podle kterého byly „kundšafy“ vystavovány na tři roky a tovaryš mohl vycestovat do více konskribovaných zemí. S touto normou autorka srovnává stav v roce 1795, kdy byly dokumenty pro tovaryše vystavovány jen pro jednu konskribovanou zemi a to z válečných důvodů.¹⁰⁹ Tato situace vedla k nejistotě při vydávání pasů a tak dle autorky muselo gubernium vydat předpis, podle kterého tovaryši mohli znovu cestovat do většího počtu konskribovaných zemí a na tři roky.¹¹⁰ Již jsme se zmínili, že Josef II. postavil vysvědčení na roveň pasu. Nicméně, stále v nich chyběl popis osoby, a tak byly tyto doklady podle Stokláskové (2007) dost často zneužívány. Držitel je mohl prodat či propůjčit jinému muži, který chtěl vycestovat, a sám k tomu povolení neměl. Nezbytným krokem bylo tedy zavedení povinnosti uvádět do vysvědčení i vzhled tovaryše.¹¹¹ K tomu však došlo až na začátku 19. století. Dalším opatřením proti zneužívání „kundšaftů“ bylo nařízení, které zakazovalo vydávat formuláře vysvědčení jiným osobám než cechmistrům.¹¹² Ti byli tedy podle Stokláskové (2007) jedinou autoritou oprávněnou k vydávání tovaryšských vysvědčení. K pohybu po Uhrách, po Tyrolsku, a pokud tovaryš musel za cílem své cesty cestovat přes cizí země jako Rakouské Nizozemí, Přední Rakousy či přes rakouské sekundogenitury v Itálii¹¹³, byl kromě vysvědčení nutný i cestovní pas. Znovu se můžeme setkat s nedokonalou informovaností autorit, jelikož autorka zmiňuje případy, kdy byli tovaryši na hranicích s Uherskem zadrženi pouze s vysvědčením, které bylo dokonce ověřeno příslušným úřadem. Tato situace byla opět řešena vydáním dekretu, ale až v 19. století.¹¹⁴ Pokud se chtěl tovaryš vydat do nekonskribované země, musel si cestu nechat nejprve schválit odvodní komisí, pod kterou příslušel, a teprve poté mohl

---

¹⁰⁸ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 112.

¹⁰⁹ Tamtéž. s. 112.

¹¹⁰ Tamtéž. s. 112.

¹¹¹ Tamtéž. s. 113.

¹¹² Tamtéž. s. 113.

¹¹³ Tamtéž. s. 124.

¹¹⁴ Tamtéž. s. 113.

žádat o vydání pasu.¹¹⁵ Stoklásková (2007) píše, že když byl tovaryš takto zaprotokolován, bylo jednoduché jej v případě potřeby povolat i v zahraničí. Tovaryšům byly pasy vystavovány zadarmo. Po příchodu k mistrovi mu tovaryš odevzdal své vysvědčení a mistr si jej ponechal po celou dobu, kdy u něj tovaryš působil. Před odchodem z místa si tovaryš musel od stávajícího mistra do vysvědčení nechat zanešt, jak dlouho v dílně působil, a mistr měl také krátce zhodnotit práci tovaryše.¹¹⁶ Pokud mu údaje o předchozím zaměstnání ve vysvědčení chyběly, „byl považován za ‚práce se štítícího‘ nebo za žebráka, a to jak eventuálním zaměstnavatelem, tak kontrolujícími orgány“.¹¹⁷ Učni, kteří ještě neměli vandrovní knížku, používali jako své „vysvědčení“ domovský list,¹¹⁸ nicméně to je opět záležitost až 19. století. Stoklásková (2007) dále zmiňuje, že zahraniční tovaryši si museli nového zaměstnavatele najít do dvou měsíců a že tato lhůta pravděpodobně platila i pro tovaryše domácí. Řemeslníci na rozdíl od tovaryšů získávali povolení k vycestování poměrně nesnadno.¹¹⁹ Důvodům, proč tomu tak bylo, se budeme věnovat v analýze vystěhovaleckého patentu.

Ačkoliv se vystěhovalecký patent snažil o jakousi unifikaci celého procesu vydání pasu, Himl na příkladu oběžníku prácheňského krajského úřadu z roku 1788 ukazuje, že i přesto existovaly určité nejasnosti v tom, kdo a za jakým účelem může pas obdržet. Totéž zdůrazňuje i Hanelore Burger ve sborníku *Grenze und Staat* a dodává, že existovala i místa, kde instrukce k jejich vydávání nebyly ani známy či se jednoduše nedodržovaly.

Co se evidence pohybu obyvatelstva týče, podle Stokláskové (2007) se vedly seznamy emigrantů již za Marie Terezie. V této době však nebyl zaznamenáván pohyb veškerých poddaných, ale jen určitých, privilegovaných vrstev. Podle autorky byla pozornost upřena především na „mladé vzdělané a bohaté muže“.¹²⁰ Sedláky, bezzemky, řemeslnické mistry a jiné skupiny poddaných nikdo nekontroloval. K tomu autorka dodává, že důvodem byl fakt, že bohatí mladí muži byli „lidským hospodářským pokladem“.¹²¹ Rozdělení kompetencí bylo následovné: krajští hejtmani zasílali kvartálně na gubernia zprávy o studentech a mladých šlechticích, kteří v uplynulé době vycestovali, gubernia z nich poté vyhotovila seznamy. Brněnské gubernium tyto seznamy čtvrtletně zasílalo do Prahy.¹²² Často sledovanou skupinou poddaných byli studenti, ale také úředníci.¹²³ Důvodem k evidenci migrace zemských úředníků

---

¹¹⁵ BURGER, H. *Passwesen und Staatsbürgerschaft*. s. 12.

¹¹⁶ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 117.

¹¹⁷ Tamtéž. s. 117.

¹¹⁸ Tamtéž. s. 116.

¹¹⁹ Tamtéž. s. 124.

¹²⁰ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 125.

¹²¹ Tamtéž. s. 124.

¹²² Tamtéž. s. 125.

¹²³ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě* s. 133.

bylo zabezpečení ochrany státních záležitostí. Pokud však potřebovali vycestovat do zahraničí, museli o povolení žádat u nadřízeného.¹²⁴ Stoklásková (2007) uvádí, že ke sledování studentů docházelo z „ideologických a státně-politických důvodů“,¹²⁵ a dodává, že za vlády Josefa II. nebyly cesty na zahraniční univerzity vítány. Autorka dále poukazuje na fakt, že tyto seznamy ulehčovaly identifikaci emigrantů, neboť obsahovaly jméno, příjmení, věk, bydliště, domovské panství, provincii a cíl jejich cesty.

Pokud se chtěl poddaný vydat na cestu, musel si pas opatřit na úřadě, pod jehož kompetenci spadal. Nyní se budeme krátce věnovat právě rozdělení těchto kompetencí. V případě, že se na cestu chystala osoba urozeného původu, potřebovala, jak jsme se již zmínili, povolení od dvora.¹²⁶ A až poté jí mohl být guberniem v Praze či v Brně vystaven pas.¹²⁷ Bylo nutné, aby taková osoba měla k vycestování opodstatněný důvod. Stoklásková (2007) udává, že v 80. letech 18. století byly nejčastěji udávaným důvodem „rodinné a zdravotní záležitosti“.¹²⁸ Cesty do lázní a kavalírské cesty mladých šlechticů byly vítány nejméně.¹²⁹ Neurození poddaní si podle emigračního patentu pasy vyzvedávali u pražského gubernia či u krajského úřadu.¹³⁰ Z téhož zdroje vyplývá, že tyto pasy byly vydávány pro cesty do zemí nespádajících pod habsburskou monarchii. Stoklásková (2007) dodává, že cesty z profesních důvodů byly obvykle povolovány bez komplikací. Jedinou překážkou mohlo být, pokud žadatel patřil ke „zvláště sledovaným skupinám obyvatelstva, jako např. Židům“.¹³¹ Stoklásková (2007) uvádí, že k těm se vztahovala speciální nařízení. Ta však stojí mimo zájem této práce.

Již víme, že se cestující pasem prokazoval při vstupu do cizího území, ať už se jednalo o město, panství či stát. Kontrola na pohraničním území spadala do kompetence tzv. denních hlídek.¹³² Podle Stokláskové (2007) ji obvykle tvořil jeden muž. Jeho náklady hradila obec, pod kterou denní hlídka spadala.¹³³ Je tedy vhodné zdůraznit, že denní hlídky byly obecními úředníky a ne „státními“. Na zemských hranicích však bylo potřeba, aby taková hlídka byla posílena a tak bychom zde často našli i druhého muže, jež ji doplňoval. Ten byl však placen ze státní pokladny.¹³⁴ Autorka uvádí, že jejich povinností bylo sledovat pohyb cizinců, emigrantů, dezertérů, jiných podezřelých osob a v neposlední řadě také imigraci. Podmínkou

---

¹²⁴ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě* s. 133.

¹²⁵ Tamtéž. s. 133.

¹²⁶ Patent Josefa II. o vystěhovalectví. Národní archiv v Praze. Sběrka patentů. 10. 8. 1784.

¹²⁷ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 144.

¹²⁸ Tamtéž. s. 145.

¹²⁹ Tamtéž. s. 144.

¹³⁰ Patent Josefa II. o vystěhovalectví.

¹³¹ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. 147.

¹³² Tamtéž. s. 127.

¹³³ Tamtéž. s. 127.

¹³⁴ Tamtéž. s. 127.

pro to, aby tato činnost dobře splňovala svou funkci, byla znalost poměrů v dané oblasti, z toho důvodu byli členy těchto hlídek místní obyvatelé.¹³⁵ Stoklásková (2007) k tomu dodává, že vzhledem ke znalosti poměrů, byl každý neznámý člověk považován za podezřelého. Mimořádná pozornost byla zaměřena na vysledování dezertérů. Motivací k jejich odhalování byla peněžitá odměna.¹³⁶ Postup při zadržení dezertéra či člověka, který se snažil opustit zemi bez povolení, byl podle autorky následující. Autority s takovou osobou vyplnily příslušné protokoly sloužící jako podklad pro vyhotovování seznamů emigrantů a dezertérů. Seznamy emigrantů obdržela gubernia, soupisy dezertérů byly zasílány vojsku.¹³⁷ Stoklásková (2007) uvádí, že soud rozhodl, zda byl odchod zadržené osoby ze země ilegální či nikoliv, a na tomto rozhodnutí záležela odměna dané hlídky. Odměnu za zadrženého dezertéra dostávaly hlídky z vojenského eráru.¹³⁸ Ten byl poté dorovnán z majetku dopadené osoby, jak ukazuje Stoklásková na opatření o vyrovnání odměny z majetku dezertéra. Z téhož zdroje vyplývá, že nejčastěji se pokusy o ilegální opuštění země odehrávaly v nočních hodinách a tak byla zejména noční hlídka vybízena k mimořádné opatrnosti. V místech, kde docházelo k frekventovanějšímu přechodu hranic, se mohlo stávat, že hlídka nebyla s to rozpoznat, z jakého panství osoba pochází, a mohlo tak docházet ke zmatkům. Aby se takovým situacím předešlo, bylo vydáno nařízení, jež doporučovalo, aby každá vrchnost měla své vlastní razítko nebo pečeť.¹³⁹ Osoba poté měla v pase vedle osobních údajů i razítko, jež potvrzovalo příslušnost k danému panství. Stoklásková (2007) uvádí, že k povinností hlídky pak připadala i kontrola, zda byl pas vydán správným úřadem. Nepovolená emigrace byla závažným proviněním, proto bylo hlídkám také ukládáno, aby u pasů poddaných, kteří se vraceli z ciziny zpět do země, kontrolovaly dobu platnosti a povolenou cestu.¹⁴⁰ Z této praxe se dá tedy usoudit, že pokud se chtěl nelegální emigrant vrátit do země a při vstupu předložil propadlý pas, měl být ihned zadržen a předveden před příslušnou autoritu. Stoklásková (2007) na praxi moravsko-slezského gubernia ukazuje, že evidence tohoto typu pasů nebyla nijak ošetřena ani vystěhovaleckým patentem ani jiným nařízením.

---

¹³⁵ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Cizincem na Moravě*. s. 128.

¹³⁶ Tamtéž. s. 128.

¹³⁷ Tamtéž. s. 128.

¹³⁸ Tamtéž. s. 129.

¹³⁹ Tamtéž. s. 130.

¹⁴⁰ Tamtéž. s. 131.

6 ANALÝZA PATENTU JOSEFA II. O VYSTĚHOVALECTVÍ

V této části práce se dostáváme k samotné analýze patentu. Budeme se nejprve snažit zaměřit na výklad terminologie v něm užitě, neboť se zde vyskytují obraty a výrazy, které v dnešní době nabyly jiného významu či již zanikly. Naší pozornosti poté neunikne ani motivace k jeho vydání a budeme se rovněž snažit najít odpověď na otázku, čeho chtěl patent dosáhnout. Podle Hannelore Burger (2000) je jakýmsi prvním pokusem dát praxi vydávání pasů určitou formu, což jej bezpochyby činí zajímavým.

Na úvod by bylo vhodné, abychom poznamenali, že se patent nevztahuje na veškeré poddané. Velká pozornost je v něm věnována vandrovním tovaryšům, vojákům, urozenému obyvatelstvu, poddaným v městech i na vesnicích, ale po podrobném zkoumání všech paragrafů v patentu zjistíme, že v nich chybí jakákoliv zmínka o pohybu příslušníků církve. Duchovní nebyli Josefem II. považováni za hospodářsky užitečné a proto patent pohyb této skupiny nijak neupravoval. Dalším velmi zajímavým poznatkem pro nás může být i to, že patent v paragrafu 11 zmiňuje i tovaryše z ciziny. Ti sice nejsou poddanými habsburské monarchie, a přesto jim patent ukládá povinnost se na území monarchie prokazovat tovaryšským vysvědčením. Dá se za tím předpokládat snaha panovníka mít pod kontrolou i příchozí cizince.

Nyní si přiblížíme, které země spadají pod, jak stojí v patentu, „Naše dědičné země“, které další provincie v této době spadaly do rámce habsburské monarchie a které državy již byly považovány za cizinu. Stoklásková v článku *Zákonné rozlišení „domácích“ a „cizích“* poukazuje na to, že se pro dědičné země vžil i název „staré konskribované země“. Pod ně tedy spadaly Čechy, Morava, Slezsko, Horní a Dolní Rakousy, Halič, Bukovina a vnitřní Rakousy. Za nekonskribované země, které patent staví na stejnou úroveň s cizinou, považuje autorka Dalmácii, Tyrolsko, Vorarlbersko a Uhry.¹⁴¹ Avšak to nejsou veškeré země, které v době vydání patentu náležely pod habsburskou vládu. Patent dále zmiňuje Rakouské Nizozemí, državy Habsburků v Itálii (Milánsko, Toskánsko) a oblast, kterou patent označuje jako švábské Rakousy. Pod ně spadají území okolo Bodamského jezera. Aby se cestující zde dostal, musel projít oblastí náležející jinému panovníkovi; patent tedy nařizuje stejný postup jako pro cestu do nekonskribovaných zemí. Poddaný, který spadal pod vojenskou konskripci, si musel nechat cestu nejdříve schválit na místním odvodním okrsku a poté si nechat vystavit pas krajských úřadem.

---

¹⁴¹ STOKLÁSKOVÁ, Z. *Zákonné rozlišení „domácích“ a „cizích.“* Vývoj domovského práva v Rakousku 1750 - 1863. In: *Český časopis historický*. Praha 2004, roč. 102, č. 2. s. 313 – 314.

Tímto se dostáváme k té části analýzy, kde se budeme snažit rozlišit kroky, které měly podle patentu při vycestování podniknout jednotlivé skupiny obyvatelstva. Patent je v tomto poněkud nejednoznačný, proto se nyní budeme snažit rozlišit udělování pasů v závislosti na tom, kam se poddaný chystal vycestovat a k jaké sociální skupině náležel. Neméně důležitou roli při posuzování žádostí o pas hrálo i to, zda poddaný patřil k „vojenské skupině obyvatelstva“, jinak řečeno, zda měl být v případě bojové pohotovosti odveden k vojsku.

Urozené osoby mohly cestovat volně a bez pasu v případě, že šlo o cestu z města do města či z kraje do kraje v rámci dědičných zemí. Pokud se šlechta chystala na cestu do zemí habsburské monarchie, ale bylo třeba, aby cestovala územím jiného panovníka, musela si nechat vystavit pas u dvorské kanceláře. Tentýž postup platil, pokud se chtěla šlechta vydat do zemí nepodléhajících vojenské konskripci. Vydání pasu pro vycestování do ciziny bylo v případě urozených osob limitováno věkem. Patent v osmém paragrafu zmiňuje, že „mladému panstvu nemá bez důkladné a od dvora za dostatečnou uznalé příčiny před 28 rokem jejich věku povolení k cestě do cizích zemí uděleno ... býti“. Po dosažení této věkové hranice však nemělo být cestám zamezeno a dvorská kancelář je tak mohla schválit. Možným důvodem, proč mladí šlechticové nesměli opouštět zemi, mohla být snaha zabránit v přístupu k revolučním idejím. Nespokojenost s monarchií vyvrcholila ve Francii revolucí v roce 1789 a tak se dá předpokládat, že v době vydání patentu si byl Josef II. vědom, že v zahraničí sílily protimonarchistické myšlenky. Mladí a vzdělaní muži mohli tedy být potenciální hrozbou „státu“. Dalším důvodem k takovým omezením mohl být fakt, který byl již zmíněn v předešlých kapitolách. Josef II. nepokládal kavalírské cesty k doplnění vzdělání za užitečné, dá se tedy předpokládat, že proto jím byl stanoven zákaz vycestování do 28 let.

Postup při vydávání povolení k cestě pro poddané mužského pohlaví, kteří spadali pod vojenskou evidenci, můžeme řadit k jednomu z nejkomplicovanějších. Pro panovníka bylo v této době nežádoucí, aby poddaní podléhající konskripci opouštěli země, a v případě vypuknutí vojenského konfliktu tak nebyli okamžitě k dispozici odvodním velitelstvím. Bez pasu se tedy mohli pohybovat pouze z města do města v rámci jednoho kraje. K cestám do jiného kraje v rámci dědičných zemí již byla potřeba nechat si u vrchnosti vystavit pas. Získání pasu k cestě přes cizí zemi či do nekonskribovaných území habsburské monarchie nebo do ciziny musela předcházet žádost o schválení cesty místním odvodním okrskem.

Obchodníci nepotřebovali povolení vrchnosti ani k cestám v rámci kraje, ani z kraje do kraje. Jiná situace však podle patentu nastala, pokud se kupec chtěl vydat na území monarchie skrz cizinu. Musel pak tedy na krajském úřadě či na guberniu zažádat o povolení a nechat si vrchností vystavit pas. Tentýž postup byl kupcům nařizován, pokud se chystali

na cestu do nekonskribovaných zemí či ciziny. Svoboda pohybu kupců má také poměrně jednoduché vysvětlení. V duchu merkantilistických myšlenek byli právě kupci těmi, kdo zprostředkovávali obchod s výrobky pocházejícími z monarchie. Z toho důvodu bylo žádoucí, aby jejich cestám nebyly kladeny překážky.

Jinou skupinou obyvatel, které patent explicitně jmenuje, jsou řemeslníci. Vzhledem ke stejným ekonomickým myšlenkám, o nichž byla řeč v minulých kapitolách této práce, se dá pokládat za samozřejmé, že se císař snažil co nejvíce omezovat odchod řemeslníků do ciziny. V paragrafu 13 jsou dokonce zmíněny dvě skupiny řemeslníků, kterým mělo být v každém případě zamezeno, aby emigrovali. Těmi jsou skláři z Čech a hutníci ze Štýrska: „Však se jim (vrchnostem) obvláštně pozornu býti nařizuje by skrze kvapné udělování pasů snad umělým kunštýřům aneb řemeslníkům, kteří ... nejpotřebnější jsou jako sklenohutníci v Čechách a železohutníci ze Štajru, atd. příležitost ze země vyjít ... učiněna nebyla.“ Žádná jiná profese není v patentu konkretizovaná tak, jako tyto dvě skupiny. K cestě v rámci panství nepotřebovali řemeslníci zvláštní dokument, který by je opravňoval k pohybu. Pokud se však chystali cestovat na jiné panství v rámci dědičných zemí, museli se na cestu vybavit pasem. Patent nezmiňuje, zda řemeslník potřeboval pas, pokud cestoval přes cizinu do jiné země monarchie. Dá se však předpokládat, že i pro takovou cestu bylo povinností nechat si jej od vrchnosti vystavit. K cestě do Uher a jiných nekonskribovaných zemí musel jeho cestu nejprve schválit krajský úřad. Poté řemeslník obdržel pas a mohl odcestovat. Cesty do ciziny jsou řemeslníkům patentem výslovně zakázány a úředníci jsou nabádáni k tomu, aby jim v žádném případě nevystavovali pasy pro cesty mimo země habsburské monarchie. Jednoduchým vysvětlením pro takový zákaz jsou opět myšlenky, které považují řemeslníky (mohli bychom je i považovat za specialisty) za „bohatství“ země. Jejich odchod, ať s úmyslem se navrátit či nedovoleně emigrovat, byl vysoce nežádoucí.

Jak bylo již několikrát zmíněno, ke zdárnému vyučení tovaryše patřil vandr, na kterém měl získat zkušenosti potřebné k výkonu budoucího povolání. Z hlediska patentu měli tovaryši, spolu s konskripci nepodrobenými poddanými, jimž se budeme věnovat později, největší svobodu pohybu, avšak bylo nutné, aby s sebou měli tovaryšské vysvědčení a v některých případech i pas. Pro pohyb po panství si jej vyřizovat nemusel. K cestě z jednoho kraje do druhého či pro cesty do ciziny, byl pro tovaryše nutný pas a s ním samozřejmě i vysvědčení. Pro vrchnosti bylo žádoucí, aby věděli, kde se tovaryš momentálně nachází, aby mohl být předvolán k odvodu. Vhodné je, abychom zmínili, že patent zemi rozděluje na „kraje“. Ty samozřejmě v době jeho vydání existovaly, avšak patent je pro své účely staví na roveň odvodním okrskům. Patent totiž v paragrafu 10 zmiňuje: „... on do jiného kraje neb okrsku,

„kamž on patří ...“. Co se cest do ciziny týče, patent nařizuje, aby tovaryš krajskému úřadu prokázal, že disponuje takovým nadáním, které mu v cizině zaručí, že jej opravdu některý cechovní mistr zaměstná. Stejným důvodem, proč se musel tovaryš hlásit na krajském úřadě, byla nutnost řádného zaprotokolování. Tak jako při přechodu z kraje do kraje bylo totiž nutné, aby byl tovaryš „k dispozici“ v případě vypuknutí válečného konfliktu. Pokud měl tovaryš na své trase vstoupit na území cizího státu, přes které pokračoval do země monarchie, nebo se chtěl vydat do jedné ze zemí nepodléhajících vojenské konskripci, musel si cestu nechat schválit místním odvodním okrskem a poté mu byl krajským úřadem či guberniem vydán pas. Spolu s ním musel mít u sebe tovaryš své vysvědčení. Bez pasu neměl být na takové území vpuštěn. Tento postup byl zaveden pravděpodobně z toho důvodu, aby se mladí muži v nekonskribovaných zemích neskrývali před povinností vojenské služby.

Poslední a relativně rozsáhlou skupinou obyvatelstva, kterou se patent zabývá, jsou tzv. „nepodrobení“ poddaní. Patent ji v paragrafu 8 nazývá „poddaní z klasu vojenskému stavuňku nepodrobeného“, protože šlo o tu skupinu obyvatel, která nepodléhala vojenské konskripci a nebyla tak v případě vojenské pohotovosti předvolána k armádě. „Nepodrobenými“ poddanými byli staří lidé, ženy a malé děti. Tato skupina obyvatel se mohla volně a bez pasu pohybovat jak v rámci panství, tak po dědičných zemích. Pas nepotřebovala ani pro cesty do nekonskribovaných zemí, či k cestám do vzdálených provincií monarchie. Patent však nařizuje, aby si „nepodrobení“ vyřídili povolení a pas k cestám do ciziny.

Za pokus o nepovolenou emigraci byl zadrženým odejmut veškerý jeho majetek a městská práva. Pokud byl emigrant nemajetný, patent mu nařizoval 3 roky veřejných prací. V případě, že někdo ze země odešel z lehkomyšlnosti a poté se navrátil, měl být potrestán pouze krátkým vězením. Patent také stanovuje výši odměny za nahlášení a za zadržení emigranta. Za nahlášení měl poddaný dostat odměnu 5 zlatých. Za zadržení a dovedení emigranta do města, byla patentem stanovena odměna 12 zlatých a k tomu byly poddanému zaplaceny náklady, které mu při tom mohly vzniknout. Pokud poddaný napomohl jinému k emigraci, byl potrestán jedním rokem veřejných prací. Tyto finanční odměny měly být hrazeny z majetku zadrženého. Pokud byl však zadržený bez jakéhokoliv majetku, náklady na jeho zadržení byly zaplacený ze „státní“ pokladny. Pokuta úředníkovi, kterému bylo prokázáno, že emigraci napomáhal či nezabránil, byla stanovena na 300 zlatých. V případě, že úředník neměl dostatek prostředků k uhrazení této pokuty, musel odsloužit 6 měsíců veřejných prací. Pokud úředník jakýmkoliv způsobem nepřispěl k zadržení emigranta, vztahovala se na něj pokuta 150 zlatých. V případě, že by služebník, který doprovázel vrchnost na cestě, během ní uprchnul, musel za něj jeho pán zaplatit 300 zlatých do vojenské pokladny. Patent však dodává, že pokud bylo prchnutí

služebníka náhodné, tzn. dělo se tak bez vědomí cestujícího, pokuta se na takový případ nevztahuje. Josef II. vládl plně v duchu populacionistických myšlenek, rostl jeho zájem na dostatku populace. Emigrace nebyla v žádném případě žádoucí, protože snižovala stav obyvatel v zemi. Z toho důvodu za ni byly stanoveny poměrně přísné tresty jako odejmutí majetku či vysoké pokuty a veřejné práce.

Patent věnuje pozornost i cizímu verbování, podvodnému odvádění poddaných a násilnému zajetí poddaných. Poněvadž již nejde o úmyslnou emigraci, budeme si pouze všimnout, zda a jak se liší pokuty udělované v těchto případech. Pokud se poddaný nechal zlákat a naverbovat k cizímu vojsku, byl v době míru potrestán stejně jako osoba napomáhající k emigraci, tzn. jedním rokem veřejných prací. V době válečného konfliktu byl poddaný, jenž byl naverbován k cizí armádě, souzen za zradu. Jedním rokem veřejných prací byl potrestán i člověk, jež se nechal zlákat k opuštění země. Za odhalení „falešného verbíře“ obdržel poddaný odměnu 100 dukátů. Za oznámení podvodného odvádění poddaných byla vyplácena odměna 100 zlatých a v případě, že se poddanému podařilo verbíře zadržet, obdržel 200 zlatých. Patent povoloval cizincům vzít k sobě do služby poddaného habsburské monarchie. Bylo však nutné, aby takové poddané nahlásili místní vrchnosti a museli za poddaného složit záruku 300 zlatých. Pokud byl cizinec zadržen proto, že přijal do služby poddaného monarchie bez patřičného povolení, musel zaplatit pokutu 300 zlatých.

V závěru této analýzy se ještě krátce zastavíme u terminologie patentu. Patent byl vyhotoven v němčině a pravděpodobně poté přeložen do češtiny. Kvůli tomu je překlad místy poněkud neobratný a větná stavba odpovídá spíše německému jazyku. V některých paragrafech lze narazit na místa, jež jsou poněkud nejednoznačná. Budeme se tedy věnovat výrazům, jež patent používá a které si zaslouží interpretaci. Pokud to bude nutné, v závorce uvedeme německý originál výrazu. Paragraf 2 obsahuje výraz *domácne usazení*. Podle Himla (2007) tento výraz označuje situaci, kdy se poddaný usadil v místě, koupil zde nemovitost či založil domácnost a stal se tak místním. V paragrafu 3 je zmíněno „... bez vědomí své vrchnosti odešel, skrze tři léta našich společných dědičných zemí prázen byl“ (abwesen geblieben), v tomto případě se dá výraz interpretovat jako odvozenina od prázdno čili nepřítomnost. Tomu nasvědčuje i německá varianta. Výrazem označujícím venkov je v paragrafu 5 *širá země*. *Vrchní správou* je míněno gubernium, *dvorským uzavřením* potom dvorský výnos. *Foch* v paragrafu 7 můžeme interpretovat jako záminku. V paragrafu 19 se hovoří o *tajném ze země vysílání mohovitosti*, čímž je myšleno tajné odvážení movitého majetku ze země. Výraz *před rukami není* (kein vorhandern sein) v paragrafu 24 je tedy doslovným překladem z

němčiny, jež znamená, že není k dispozici. *Tíhodnů* v paragrafu 31 můžeme jednoduše interpretovat jako týdnů.

ZÁVĚR

Vydáním vystěhovaleckého patentu z roku 1784 usiloval Josef II. o sjednocení a aktualizaci různých nařízení týkajících se emigrace obyvatelstva, která byla v předešlé době platná. Snahou patentu bylo především zamezit úbytku obyvatelstva, hlavně těch skupin, které byly hospodářským potenciálem země, tzn. mužů schopných vojenské služby a řemeslníků. Jeden z hlavních cílů patentu můžeme spatřovat ve snaze přenést praxi udělování pasů z dvorské sféry na centrální a lokální úroveň: na gubernium, krajské úřady, magistráty a vrchnosti. Patent podrobně rozebírá veškeré druhy cest, k nimž je potřeba si nechat vystavit pas. V tom můžeme vidět změnu oproti předchozímu stavu, kdy byl cestovní dokument vyžadován především od osob neurozeného původu. V době před vydáním patentu nebylo pro urozené osoby nutné, aby se prokazovaly pasem. Dále se můžeme domnívat, že patent mohl být pokusem o zavedení a sjednocení postupů evidence pohybu obyvatelstva, neboť v něm panovník na mnoha místech zdůrazňuje řádné zaprotokolování osoby, která se chystá cestovat do ciziny či do nekonskribovaných zemí monarchie.

Pokud patent zasadíme do kontextu dalších císařových reforem, ze kterých jmenujme například toleranční patent z roku 1781 či matriční patent z roku 1784, můžeme vidět, jak dalece císař vládl v duchu populacionistické politiky. Alena Šubrtová v *Dějínách populačního myšlení v českých zemích* píše, že veškeré reformy z této doby stály na zájmu země mít k dispozici „schopné poplatníky, vojáky a v neposlední řadě oporu ve svém boji s feudály o moc ve státě“.¹⁴² Císař tedy nejen potřeboval mít k dispozici ucelené seznamy obyvatel (takové informace poskytovaly právě matriky), ale jeho reformy měly být jakousi snahou o zvýšení životní úrovně nejnižší postavené skupiny obyvatelstva, která byla celá předchozí staletí zanedbávána, ačkoliv právě ona tvořila největší část populace. Nařízení sestavená v duchu populacionistických myšlenek byla vydávána právě proto, aby podpořila populační růst a tedy i hospodářský rozvoj země. Vystěhovalectví bylo v přímém rozporu s těmito snahami a tak není divu, že Josef II. pokládal za nutné ho omezit na nejnižší možnou míru.

Mne samotné práce s patentem a literaturou týkající se habsburské monarchie v 18. století přinesla nový pohled na fungování osvěcenského absolutismu a vládu Josefa II. Zajímavými pro mne byly poznatky o fungování institucí monarchie, načerpala jsem mnoho informací týkajících se pohybu obyvatelstva nejen v této době. Prací jsem si také přiblížila každodenní život člověka raného novověku.

---

¹⁴² ŠUBRTOVÁ, A. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha 2006. s. 106.

POUŽITÁ LITERATURA

- 1) BARTH-BARTHENHEIM von, Johann Ludwig Ehrenreich. *System der österreichisch-administrativen Polizey mit vorzüglicher Rücksicht auf das Erzherzogthum Österreich unter der Enns*. svazek 1. Wien 1829. In: STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka. *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750 - 1867*. Brno 2007.
- 2) BĚLINA, Pavel. Osvícenský absolutismus. Několik poznámek na okraji jednoho století vývoje pojmu. In: *Pocta Josefu Petráňovi*. Sborník z českých dějin k 60. narozeninám prof. dr. Josefa Petráně. Praha 1991.
- 3) BURGER, Hannelore. Passwesen und Staatsbürgerschaft. In: HEINDL, Waltraud, SAURER, Edith (edd.). *Grenze und Staat*. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdengesetzung in der österreichischen Monarchie 1750 - 1867. Wien-Köln-Weimar 2000.
- 4) CERMAN, Ivo. Bildungsziele - Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert. In: SCHEUTZ, Martin, SCHMALE, Wolfgang, STEFKOVA, Dana (Hg.). *Orte des Wissens*. Wien 2004.
- 5) ČORNEJOVÁ, Eliška. Proticírkevní hnutí na Opočensku v roce 1732. In: *Sborník prací východočeských archivářů IV*. SOA Zámorsk 1978.
- 6) HINDLS, Richard, HOLMAN, Robert, HRONOVÁ, Stanislava a kol. *Ekonomický slovník*. Praha 2003.
- 7) HIML, Pavel. *Zrození vagabunda*. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století. Praha 2007.
- 8) HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, JANÁK, Jan, DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích*. Od počátku státu po současnost. Praha 2005.
- 9) HOJDA, Zdeněk. Pasy v 16. - 18. století jako pragmatické písemnosti. In: HOJDA, Zdeněk, PÁTKOVÁ, Hana. *Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním*. Praha 2008.
- 10) HORSKÝ, Jan, SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha 1996.
- 11) IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. München 1993.
- 12) KUBEŠ, Jan. *Dějiny každodennosti II (1500-1750)*. Díl první. Pardubice 2007-2012.
- 13) MAGENSCHAB, Hans. *Josef II. Revolucionář z boží milosti*. Praha 1999.
- 14) MUSIL, Jan, MAUR, Eduard, HORSKÁ, Pavla. *Zrod velkoměsta*. Praha 2002.
- 15) PUMPR, Pavel. *Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách na příkladu třeboňského panství na přelomu 17. a 18. století*. Brno 2010.

- 16) STANNEK, Antje. *Telemachs Brüder*. Die höfische Bildungsreise des 17. Jahrhunderts. Frankfurt - New York 2001.
- 17) STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka. *Cizincem na Moravě*. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750 - 1865. Brno 2007.
- 18) STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka. Zákonné rozlišení „domácích“ a „cizích“. Vývoj domovského práva v Rakousku 1750 - 1863. In: *Český časopis historický*. Praha 2004. roč. 102, č. 2.
- 19) ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha 2006.

Online zdroje

- 1) DOPITOVÁ, Simona. *K vývoji zemské správy na Moravě v 18. století*. Brno 2005. [online]. URL. <http://phil.muni.cz/~dopitova/ssod1848.html> (cit. 9. 4. 2013).
- 2) *Kostel ve Staré Boleslavi*. [online]. URL. <http://staraboleslav.com/historie.php> (navštíveno 30. 4. 2013).
- 3) *Seznam poutních míst ČR*. [online]. URL. <http://poutnimistacr.cz/poutni-mista/prehled.html> (navštíveno 30. 4. 2013).
- 4) SRB, Vladimír. *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998. [online]. URL. <http://snem.cirkev.cz/download/Srb.html> (navštíveno 23. 4. 2013).

Prameny

Národní archiv Praha. Sběrka patentů. 10. 8. 1784. Patent Josefa II. o vystěhovalectví.